

Maria Lubocka-Hoffmann

konserwator zabytków

conservator-restorer

Powojenna odbudowa miast w Polsce a retrowersja Starego Miasta w Elblągu

The Post-War Rebuilding of Towns and Cities in Poland and the Retroversion of the Old Town in Elbląg

Abstrakt

Odbudowa zespołów staromiejskich zniszczonych w wyniku II wojny światowej przebiegała w czterech etapach. W pierwszym (do połowy lat 50. XX w.) z różnym skutkiem odtwarzano historyczne formy urbanistyczne i architektoniczne oraz funkcje ośrodków (np. Warszawa, Gdańsk, Wrocław, Olsztyn, Jelenia Góra). Drugi etap (do 1960 r.), zapoczątkowany odbudową Szczecina, charakteryzował się znieszczeniem dawnych form urbanistycznych, nikłym zachowaniem dawnych funkcji i nieudaną próbą harmonizowania z architekturą historyczną nowej architektury, wznoszonej w technologii szkieletowej. W trzecim etapie (do początku lat 80.) całkowicie zrezygnowano z odtwarzania dawnych form urbanistycznych i funkcji zespołów. Nowa modernistyczna architektura realizowana w technologii wielkiej płyty wyeliminowała ze starych miast tradycję, jakość i estetykę; pozbawiła je tożsamości kulturowej (np. Malbork, Pasłęk, Piła, Kołobrzeg). Czwarty etap zapoczątkowała na początku lat 80. odbudowa Starego Miasta w Elblągu, przeprowadzona nowatorską metodą nazwaną retrowersją (np. Podzamcze w Szczecinie, Wyspa Spichrzów w Gdańsku, Kołobrzeg). Charakteryzują ją duże, interdyscyplinarne badania naukowe poprzedzające prace budowlane, możliwie dokładne odtworzenie planu urbanistycznego, współczesne formy architektoniczne nowych kamienic stawianych na średniowiecznych fundamentach i przywrócenie starym miastom funkcji centralnych i reprezentacyjnych.

Słowa kluczowe: odbudowa zniszczonych miast, rekonstrukcja, modernizm, doktryna konserwatorska, Elbląg, retrowersja

Abstract

Old-town areas destroyed in World War II were rebuilt in four stages. At the first stage (up to the mid-1950s), old urban-planning and architectural forms were reconstructed and historic functions were restored, with various effects (e.g. Warsaw, Gdańsk, Wrocław, Olsztyn, Jelenia Góra). The second stage (up to 1960), which started with the rebuilding of Szczecin, was characterised by distortion of old urban forms, hardly any preservation of former functions, and a failed attempt at combining historic architecture with new architecture based on frame structures. At the third stage (up to the early 1980s), the idea of restoring old urban forms and functions was abandoned altogether. New modernist architecture using the large prefabricated panel technology eliminated tradition, quality, and aesthetics from old towns, depriving them of their cultural identity (e.g. Malbork, Pasłęk, Piła, Kołobrzeg). The fourth stage commenced with the rebuilding of the Old Town in Elbląg in the early 1980s, carried out using the innovative method of *retroversion* (e.g. the Castle Grounds in Szczecin, Granary Island in Gdańsk, Kołobrzeg). It is characterised by extensive interdisciplinary research preceding any construction works, precise reconstruction of the urban plan, modern architectural forms of new tenement houses erected on medieval foundations, and the restoration of central and representative functions to old towns.

Keywords: rebuilding of destroyed towns, reconstruction, modernism, conservation doctrine, Elbląg, retroversion

PROBLEM ODBUDOWY MIAST W POLSCE Pokojarzony jest ze zniszczeniami, które przyniosła II wojna światowa. Z chwilą jej zakończenia powstała nowa geopolityczna mapa Europy. Polska na rzecz Związku Radzieckiego utraciła znaczne obszary na wschodzie, co częściowo zrekompensowało włączenie w jej granice ziem III Rzeszy Niemieckiej leżących na wschód od Odry i Nysy Łużyckiej, w tym części Prus Wschodnich (il. 1). Na terenach tych, nazwanych Ziemiami Odzyskanymi (później Ziemiami Zachodnimi i Północnymi), znajdowało się około 300 miast, w tym ponad 250 w niewielkim

THE PROBLEM OF THE REBUILDING OF POLISH towns and cities is related to the destruction brought by World War II. The moment it ended, a new geopolitical map of Europe emerged. Poland lost large territories in the East to the Soviet Union, which was partially offset by the incorporation of some Third Reich lands lying to the east of the Oder and the Lusatian Neisse rivers, including parts of East Prussia (fig. 1). These lands, referred to as Recovered Territories (later Western and Northern Territories), included about 300 towns and cities, 250 of which suffered only minor damage during the war.

Mapa Ziem Odzyskanych

stopniu zniszczonych w czasie wojny. W dawnych Prusach straty zabudowy ocenia się na około pięć procent. Wielkich zniszczeń miast dokonała tam dopiero Armia Czerwona, paląc je i grabiąc już po zdobyciu. W chwili przekazania ich władzom polskim zniszczenia wynosiły średnio około 55 procent¹. W podobnej sytuacji i podobnym stanie znalazły się ośrodki staromiejskie Pomorza Zachodniego, ziemi lubuskiej i Dolnego Śląska. Pierwsza totalnie zniszczona została warszawska Starówka (il. 2). Niemal w 100 procentach zrujnowane zostały stare miasta w Gdańsku, Szczecinie, Głogowie, Kołobrzegu, Elblągu, Braniewie i kilka innych. Na Ziemiach Odzyskanych niekorzystny wpływ na stan miast miała ponadto powojenna nacjonalizacja majątku poniemieckiego, całkowita wymiana ludności, przerwanie

Building losses in the former Prussia are estimated at approx. 5 per cent. Extensive damage to towns was caused only by the Red Army, which burnt and plundered them. When they were handed over to Polish authorities, damage averaged approx. 55 per cent¹. The situation was similar for old towns throughout Western Pomerania, the Lubusz Land, and Lower Silesia. The first old town to be totally destroyed was the Warsaw Old Town (fig. 2). The old towns in Gdańsk, Szczecin, Głogów, Kołobrzeg, Elbląg, Braniewo, and several other towns were destroyed in nearly 100 per

cent. In the Recovered Territories, the condition of towns was also adversely affected by the post-war nationalisation of post-German property, the complete replacement of the population, and the disrupted continuity of ownership and use, as a result of which large numbers of abandoned buildings, having no users and performing no functions, suffered from looting, vandalism, and decay².

The new Polish administration faced the unprecedented task of protecting, rebuilding, and utilising several hundred towns and cities of various sizes, of various historical and cultural value, and in various states of preservation. The problem of how to handle damaged monuments and historic towns confronted conservators and restorers in nearly the whole of Europe. In France, Germany, Great Britain, the Netherlands, and Italy, the predominant approach was that of Alois Riegl, who claimed that the value of a monument stems from the authenticity of its structure and matter and is aesthetic and cultural values. The reconstruction of towns in their historic forms was considered inappropriate and the practice of monument rebuilding and reconstruction that was followed after World War I was abandoned there (Reims, Metz, Ypres, Arras, Aachen, Leuven, Kalisz). Ruins of town buildings were usually dismantled and only in exceptional cases, individual, most valuable structures were

ciągłości własności i użytkowania, w konsekwencji czego ogromna liczba niezagospodarowanych obiektów, pozbawionych użytkowników i funkcji, uległa szabrowi, dewastacji i zniszczeniu².

Nowa polska administracja zderzyła się z niespotykanym dotąd zadaniem ochrony, odbudowy i zagospodarowania kilkuset miast rozmaitej wielkości, o odmiennej wartości historycznej, kulturowej i w różnym stanie zachowania. Przed problemem, jak postępować ze zniszczonymi zabytkami i historycznymi miastami, stanęli konserwatorzy w całej niemal Europie. We Francji, Niemczech, Wielkiej Brytanii, Holandii i Włoszech w znacznym stopniu zwyciężyły poglądy Aloisa Riegla, że o wartości zabytku stanowią autentyzm jego struktury i materii oraz walory estetyczne i dziejowe. Odbudowę miast w formach historycznych uznano tam za niewłaściwą i odcięto się od praktykowanej po I wojnie światowej rekonstrukcji i odbudowy zabytków (Reims, Metz, Ypres, Arras, Aachen, Leuven, Kalisz). Ruiny zabudowy miejskiej najczęściej rozbierano i tylko wyjątkowo odbudowywano pojedyncze, najbardziej wartościowe obiekty. Nowe budynki, „plomby”, zwykle były doskonałe jakościowo, co możliwe było dzięki indywidualnym projektom i różnym inwestorom. Otrzymywały formy albo harmonijnie scalane z zabytkowym otoczeniem (na przykład Norymberga, Lubeka), albo modernistyczne, kontrastujące z nim (na przykład Mediolan, Bolonia). W miastach o rozległych zniszczeniach początkowo zachowywano główne elementy starego planu i wprowadzano niską architekturę modernistyczną lub neutralną w wyrazie. Pierwszym, jeszcze w latach 40. XX wieku, w ten sposób odbudowanym miastem był Rotterdam³. W latach 50. podobne aranżacje historycznych ośrodków powstały

reconstructed. The new buildings, serving as “infill”, were usually of excellent quality, which was possible due to individual designs and various investors. Their forms either harmonised with their historic surroundings (e.g. Nuremberg, Lübeck) or contrasted with them due to their modernist nature (e.g. Milan, Bologna). In towns that suffered extensive damage, at first, the main elements of the old town plan were retained and low architecture of a modernist or neutral character was introduced. The first city to be rebuilt in this manner, as early as in the 1940s, was Rotterdam³. In the 1950s, similar arrangements of historic towns were implemented e.g. in Brussels, Rouen, Munich, and initially, in Lübeck and Cologne⁴ (fig. 3). In other towns, such fragile bonds with the past were usually broken and the new urban planning and development, e.g. in Frankfurt am Main, Coventry, Berlin, Le Havre (inscribed as a UNESCO World Heritage Site in 2005), and in the area of Les Halles in Paris, no longer referred to the pre-war town plans and architecture. It should be emphasised that the West, with its capitalist economic system, generally promptly handled the problem of ruins and rebuilding, as a matter of fact, by the end of the 1950s.

In Poland, the problem of rebuilding towns and cities was handled differently at first. The conception originated from Jan Zachwatowicz’s article *Program i zasady konserwacji zabytków* [The Programme and Rules for Monument Conservation] from August

1. Mapa miast na Ziemiach Odzyskanych, 1945 r., reprodukcja: N. Davies, *Boże igrzysko*, t. 2, Kraków 1981

1. Map of towns in the Recovered Territories, 1945, reproduced from: N. Davies, *Boże igrzysko* [original title: *God’s Playground*], vol. 2, Kraków 1981

2. Warszawa, ruiny Starówki, 1945 r., reprodukcja: *Warszawa stolica Polski*, Warszawa 1949

2. Warsaw, ruins of the Old Town [Starówka], 1945, reproduced from: *Warszawa stolica Polski*, Warszawa 1949

3. Frankfurt n. Menem, stan z 1940 r., z 1945 r. i z lat 50. XX w. Fot. ze zbiorów autorki

3. Frankfurt am Main, condition in 1940, 1945, and the 1950s. Photograph from the author’s collection

między innymi w Brukseli, Rouen, Monachium, początkowo w Lubece i Kolonii⁴ (il. 3). W innych miastach zrywano najczęściej te wątle związki z przeszłością i nowa urbanistyka i zabudowa, na przykład we Frankfurcie nad Menem, Coventry, Berlinie, Hawrze (na Liście światowego dziedzictwa UNESCO od 2005 roku) czy w okolicy dawnych Hal w Paryżu, nie nawiązywała już do rozplanowania i architektury sprzed wojny. Warto podkreślić, że Zachód w warunkach kapitalistycznego systemu gospodarczego na ogół bardzo szybko uporał się z ruinami i odbudową, właściwie do końca lat 50.

W Polsce odbudowa miast zrazu poszła odmienną drogą. Początek tworzenia jej koncepcji dał opracowany w sierpniu 1945 roku artykuł Jana Zachwatowicza *Program i zasady konserwacji zabytków*⁵. Wobec faktu katastrofalnego stanu polskiego dziedzictwa kulturowego i celowego niszczenia pomników naszej przeszłości przez Niemców, z intencją ugodzenia w podstawy bytu narodu, J. Zachwatowicz zalecał w nim możliwie pełną odbudowę zabytków architektury i miast w formach historycznych i rekonstrukcję wybranych budowli, pod warunkiem istnienia odpowiednich źródeł historycznych. Analiza powojennych dokonań pozwala wyodrębnić cztery etapy procesu odbudowy⁶, przy czym każdy z nich wyróżnia się odmiennymi formami urbanistycznymi i architektonicznymi, rodzajem stosowanych materiałów i technologii budowlanych, funkcją oraz różnym intelektualnym wkładem i udziałem konserwatorów zabytków. W pierwszym etapie, w latach 1945-1956, odbudowa realizowana była w formach historycznych, zasadniczo w oparciu o program J. Zachwatowicza, przy zastosowaniu tradycyjnych materiałów i technologii budowlanych. Etap drugi, obejmujący lata 1956-1960, cechują wspólne dążenia architektów i konserwatorów do zachowania podstawowych elementów historycznej urbanistyki i zestrojenia nowej architektury z zachowaną przy użyciu współczesnych materiałów i technologii, stąd jego nazwa – etap odbudowy zharmonizowanej. W trzecim, modernistycznym etapie, w przybliżeniu obejmującym lata 1960-1983, wiodącą rolę odegrali urbaniści i architekci projektujący układy przestrzenne i architekturę na zasadach modernistycznych, operujący wielką płytą. Etap czwarty, nazwany retrowersją, rozpoczęły na początku lat 80. XX wieku prace w Elblągu.

1945⁵. Due to the catastrophic condition of Polish cultural heritage and the purposeful destruction of monuments of Poland's past by the Germans, with the intention to undermine the foundations of the existence of the Polish nation, Jan Zachwatowicz recommended comprehensive rebuilding of architectural monuments and towns in their historic forms and the reconstruction of selected buildings, provided that appropriate historical sources were available. An analysis of post-war achievements leads to the distinction of four stages of the rebuilding process⁶, with each of the stages being characterised by distinct urban-planning and architectural forms, different types of construction materials and technologies, different functions, and varying intellectual contribution and participation of conservators-restorers. At the first stage, between 1945 and 1956, the rebuilding process was carried out in line with the historic forms, essentially based on Jan Zachwatowicz's programme, using traditional construction materials and technologies. The second stage, covering the years 1956-1960, is characterised by the joint efforts of architects and conservators to preserve the basic elements of historic urban plans and to harmoniously integrate the new architecture with the preserved architecture while using modern materials and technologies, hence its name – the stage of harmonised rebuilding. At the third, modernist stage, covering the years 1960-1983, the leading role was played by urban planners and architects designing spatial arrangements and architecture in accordance with modernist rules and making use of the *wielka płyta* [large prefabricated panel] technology. The fourth stage, referred to as *retroversion*, started in the early 1980s with the works in Elbląg. This stage was carried out based on conservation programmes. It made use of traditional urban planning and architectural forms and traditional construction materials and technologies. Wider options opened for retroversion after 1989.

In the late 1940s, when decisions on the rebuilding of towns and cities were entering the final phase, at the same time provoking controversy and strong resistance of some architects and conservators, the reconstruction of historic forms unexpectedly found an ally in socialist realism. This style, imposed on art and architecture in 1949, sympathetic to specific traditionalism and unconstrained reconstruction of

Realizowany na podstawie programów konserwatorskich, operuje tradycyjnymi formami urbanistycznymi i architektonicznymi oraz stosuje tradycyjne materiały budowlane i technologie. Szersze możliwości realizacji retrowersja uzyskała po 1989 roku.

Pod koniec lat 40., kiedy decyzje o odbudowie miast wchodziły w decydującą fazę, a jednocześnie budziły kontrowersje i duży opór części architektów, a także konserwatorów, odbudowa w formach historycznych nieoczekiwanie znalazła sprzymierzeńca w realizmie socjalistycznym. Ten narzucony w 1949 roku sztuce i architekturze kierunek, przychylny specyficznemu tradycjonalizmowi oraz swobodnej odbudowie i rekonstrukcji form urbanistycznych i architektonicznych, umiejętnie wykorzystano do realizacji idei odbudowy miast w formach historycznych⁷.

W realiach niewydolnej gospodarki socjalistycznej, demograficznego wyniszczenia kraju i ogromnej skali wojennych zniszczeń w pierwszym etapie odbudowano zaledwie kilka miast: Warszawę, Poznań i – jak głosiła oficjalna propaganda, piastowskie – Gdańsk, Wrocław, Opole i Olsztyn. Wyjąwszy stolicę, której odbudowa miała charakter wielorakiego symbolu, przy wyborze głównie kierowano się potencjałem gospodarczym ośrodków miejskich, wspomagającym realizację prestiżowego dla władz planu 6-letniego, oraz ich administracyjną rolę w regionie. Z mniejszych miejscowości do odbudowy wskazano Racibórz, Morąg, Pyskowice, fragmenty Nysy i Gliwic. Jednym z miast, które bezskutecznie ubiegało się o wejście na tę krótką listę, był Elbląg z totalnie zniszczoną zabudową Starego Miasta. W całości, w trakcie jednego zadania inwestycyjnego, odbudowano tylko warszawską Starówkę i Główne Miasto w Gdańsku z około 1200 kamienicami. W innych

urban-planning and architectural forms, was skilfully utilised to implement the idea of rebuilding towns and cities in their historic forms⁷.

In the realities of inefficient socialist economy, the demographic exhaustion of the country, and the massive scale of war damage, only several cities were rebuilt at the first stage: Warsaw, Poznań, and – according to the official propaganda – the Piast cities of Gdańsk, Wrocław, Opole, and Olsztyn. Apart from the capital, whose reconstruction was symbolic in many ways, the selection was guided mainly by economic potential that would support the implementation of the Six-Year Plan, which was a matter of prestige for the government, and by the administrative roles performed by those urban centres in the region. Among smaller towns, Racibórz, Morąg, Pyskowice, and parts of Nysa and Gliwice were selected for reconstruction. One of the towns that were unsuccessful in classifying for this short list was Elbląg with its totally destroyed Old Town. Only the Warsaw Old Town and the Main City in Gdańsk, with approx. 1200 tenement houses, were completely rebuilt under a single investment project. In other towns and cities, the works were limited to the market squares; they were later resumed, but on different terms. In Wrocław, the limitations stemmed from the size of the area, including approx. 1600 tenement houses, and the destruction of all monumental buildings, including 18 medieval churches.

4. Warszawa, Stare Miasto. Fot. J. Turczyk, PAP, źródło: <https://mazowieckie.trade.gov.pl/pl/o-regionie/region-wita/1813,mazowieckie-wita.html?desk=1>

4. Warsaw Old Town. Photo by J. Turczyk, PAP, source: <https://mazowieckie.trade.gov.pl/pl/o-regionie/region-wita/1813,mazowieckie-wita.html?desk=1>

miejsowościach prace ograniczyły się do rynków; później sukcesywnie je wznawiano, lecz już na innych zasadach. We Wrocławiu ograniczenia te spowodowane były wielkością liczącego około 1600 kamienic ośrodka i zniszczeniem wszystkich budowli monumentalnych, w tym 18 średniowiecznych kościołów.

Program J. Zachwatowicza najlepiej, w aurze patriotycznego zrywu, zrealizowano w Warszawie (il. 4) i po części w Poznaniu. W Warszawie w sposób purystyczny – godny następców XIX-wiecznych praktyk Eugène’a Viollet-le-Duca – projektanci starali się odtworzyć, a nawet „poprawić” wygląd Starówki z XVII, XVIII i 1. połowy XIX wieku (obiekty z okresu historyzmu uznano za bezwartościowe)⁸. Służyły temu bogate materiały ikonograficzne, kartograficzne, inwentaryzacja pomiarowa zabudowy sprzed 1939 roku i badania architektoniczne stojącej w ruinie zabudowy. Dokładnie odtworzono dawny plan Starówki, możliwie wiernie odbudowano budowle monumentalne oraz bryły i elewacje kamienic mieszczańskich, wykorzystując przy tym zachowane gotyckie i nowożytnie piwnice i przyziemia. Dzielnicy nadano funkcję mieszkaniową z dużym programem usługowym, kulturalnym i socjalnym. W Poznaniu, śladem Warszawy, zachowano układ urbanistyczny, dokładnie odtworzono ratusz, pałace i kamienice w blokach przyrynkowych. Nowością była budowa w pobliżu ratusza modernistycznego pawilonu, odtworzenie kilku czynszowych kamienic z okresu historyzmu oraz odbudowa w swobodnej, neogotyckiej formie zniszczonej w XIX wieku średniowiecznej wagi miejskiej⁹.

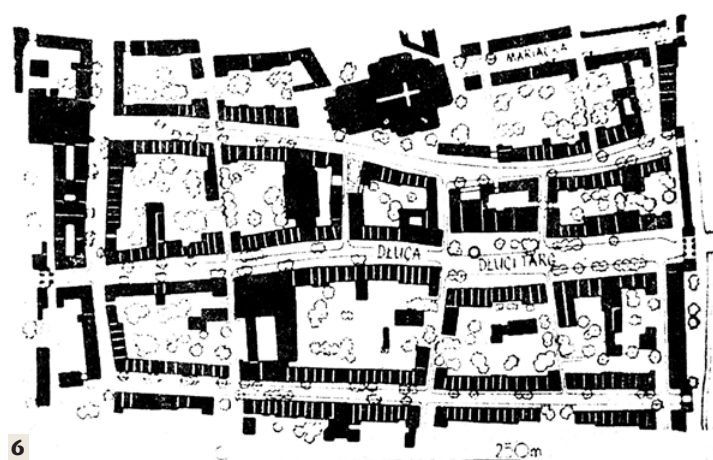
W pozostałych miastach na tworzone przez konserwatorów zabytków i architektów koncepcje odbudowy, dążące do odtworzenia funkcji zespołów staromiejskich oraz historycznych form urbanistycznych i architektonicznych, duży wpływ miał Zakład Osiedli Robotniczych (do lat 60. XX wieku jedyny inwestor i wykonawca budownictwa mieszkaniowego w Polsce), kierujący się przede wszystkim przepisami budowlanymi, oszczędnościami i terminami¹⁰. Odbudowywanym ośrodkom nadano funkcje mieszkalne wraz z charakterystycznymi dla starych miast funkcjami usługowymi, handlowymi i kulturalnymi. Zachowano sieć uliczną, linie regulacyjne i podziały parcelacyjne, lecz zlikwidowano (lub poszerzono) wąskie uliczki, trzeci trakt kamienic (poza Opolem) i niemal wszystkie historyczne oficyny. Największych

Jan Zachwatowicz’s programme was best implemented, in an atmosphere of a patriotic spurt, in Warsaw (fig. 4) and partially in Poznań. In Warsaw, architects tried to restore and even “improve” the appearance of the Old Town from the 17th and 18th centuries and the first half of the 19th century (buildings from the period of historicism were deemed valueless) in a purist manner, following the 19th-century practices of Eugène Viollet-le-Duc⁸. For this purpose, they used rich iconographic and cartographic materials, building measurements from before 1939, and architectural studies of the ruins. The original plan of the Old Town was precisely reconstructed and monumental buildings and the bodies and façades of tenement houses were rebuilt as faithfully as possible, using any preserved Gothic and modern cellars and basements. The area was given a residential function with a vast service, cultural, and social programme. In Poznań, just like in Warsaw, the urban layout was preserved and the town hall, palaces, and tenement houses around the market square were precisely reconstructed. Novelty included a modernist commercial centre near the town hall, the reconstruction of several tenement houses from the historicist period, and the rebuilding of a medieval weigh house destroyed in the 19th century, in a free, neo-Gothic form⁹.

In other towns and cities, rebuilding conceptions developed by conservators and architects, seeking to restore the original functions of old towns and the historic urban-planning and architectural forms, were significantly affected by the activity of Zakład Osiedli Robotniczych [the Worker’s Housing Estate Enterprise] (up till the 1960s, the only investor and builder of residential buildings in Poland), which focused primarily on construction regulations, savings, and deadlines¹⁰. Rebuilt areas were to perform residential functions and the service, commercial, and cultural functions characteristic of old towns. The street networks, regulation lines, and parcellations were preserved, but narrow streets were eliminated (or widened) and the third rows of tenements houses (except for Opole) and nearly all old outbuildings were removed. The greatest deviations from the urban plan were introduced in Gdańsk (fig. 5, 6) and Olsztyn. In Gdańsk and Wrocław, many circumferential and front walls with rich architectural details

odstępstw w zakresie planu urbanistycznego dokonano w Gdańsku (il. 5, 6) i Olsztynie. W Gdańsku i Wrocławiu, gdzie przetrwało wiele ścian obwodowych i frontowych z bogatym detalem architektonicznym, wykorzystano tylko część z nich, najwięcej we Wrocławiu. Tam też zachowano większość gotyckich murów fundamentowych i piwnic; w Gdańsku natomiast zniszczono wszystkie wraz ze ścianami działowymi¹¹. W żadnym z miast nie przeprowadzono badań archeologicznych i architektonicznych ruin kamienic¹².

We wszystkich ośrodkach odtwarzanej architektury, z braku dostatecznych materiałów źródłowych i z konieczności dostosowania się do obowiązującej ideologii i estetyki realizmu socjalistycznego, nadano formy historyzujące i pastiszowe, głównie neo-barokowe i neoklasycystyczne¹³. Dążono do nadania fasadom form stylowo jednolitych. Odstępstwa od pierwowzorów były na porządku dziennym, między innymi za sprawą przepisów budowlanych wymagających zmniejszenia wysokości poszczególnych kondygnacji kamienic (modyfikacja proporcji), a także przez zmianę wielkości okien oraz układu i formy detalu architektonicznego, który redukowano, upraszczano lub przemieszczano. W dawnych jednorodzinnych kamienicach tworzone mieszkania kwaterunkowe, niszcąc przy tym dawne strukturalne układy i funkcjonalne podziały, w wyniku czego elewacje frontowe stały się kurtynami zasłaniającymi normatywne mieszkania. We Wrocławiu, Olsztynie, Opolu, Gdańsku (na przykład ulice Ogarna i Szeroka) w bocznych ulicach wznoszono bezstylowe kamienice, nie tylko z braku źródeł, ale i z powodu pośpiechu oraz w celu obniżenia kosztów. W Gdańsku do przekształceń doszło nawet przy starannej odbudowie Lwiego Zamku i domu Uphagena przy ulicy Długiej¹⁴. Tam też, a może i w skali całej Polski,

survived, but only some of them were incorporated in the new buildings, mostly in Wrocław. Moreover, in Wrocław, most Gothic foundations and cellars were preserved, whereas in Gdańsk, all such structures were destroyed together with partition walls¹¹. No archaeological or architectural research was carried out in the ruins of tenement houses in any of the cities¹².

In all towns and cities, through lack of sufficient source materials and due to the need to adapt to the compulsory ideology and aesthetics of socialist realism, the reconstructed architecture was given historicising and pastiche forms, mainly Neo-Baroque and Neoclassicist¹³. Façades were to be homogeneous in terms of style. Deviations from the original were a common phenomenon, among other things, due to construction regulations requiring a reduction in the height of particular tenement house storeys (a modification of proportions), as well as due to new window sizes and new forms and arrangements of architectural details, which were reduced, simplified or moved. In old single-family tenement houses,

5. Plan zabudowy Głównego Miasta w Gdańsku, przed 1945 r., reprodukcja z: B. Rymaszewski, *O przetrwanie dawnych miast*, Warszawa 1984

5. Plan of the Main City in Gdańsk, before 1945, reproduced from: B. Rymaszewski, *O przetrwanie dawnych miast*, Warszawa 1984

6. Plan odbudowy Głównego Miasta w Gdańsku, 1952 r., reprodukcja z: B. Rymaszewski, *O przetrwanie dawnych miast*, Warszawa 1984

6. Rebuilding plan for the Main City in Gdańsk, 1952, reproduced from: B. Rymaszewski, *O przetrwanie dawnych miast*, Warszawa 1984

najbardziej zbliżona do pierwotnej była staranna i dokładna odbudowa ulicy Mariackiej i fragmenty ulicy Chlebnickiej¹⁵ (il. 7). W Olsztynie i Opolu ze względów prestiżowych (miasta wojewódzkie) i ekonomicznych podwyższono o jedną kondygnację piętrowe domy przyrynkowe. Swoboda w odstępowaniu od pierwotnych form miała swe źródło także w instrumentalnym traktowaniu zabytków przez oficjalną propagandę, niechętną „niemieckiej”, czy „mieszczańskiej” spuściznie¹⁶. „Odprusaczenie” polegało na budowie kamienic w „stylu barokowym” (Opole – il. 8, Olsztyn), czym miały nawiązywać do czasów przedrozbiorowych, kiedy to należały do Polski. W Raciborzu przy rynku wzniesiono kilka

independent flats were created and thus the old room arrangements and functional divisions were eliminated, as a result of which the front façades became curtains concealing standardised flats. In Wrocław, Olsztyn, Opole, and Gdańsk (e.g. Ogarna and Szeroka Streets), style-less tenement houses were erected in side streets, not only through lack of sources, but also due to haste and in order to reduce costs. In Gdańsk, even the careful reconstruction of the Lion Castle [*Lwi Zamek*] and the Uphagen House at Długa Street was not free of transformations¹⁴. The careful and precise reconstruction of Mariacka Street and parts of Chlebnicka Street in Gdańsk was the most faithful to the original, possibly even on a national scale¹⁵ (fig. 7). In Olsztyn and Opole, the two-storeyed houses around the market squares were raised by one level for prestigious (capitals of voivodeships) and economic reasons. The freedom of deviation from the original forms resulted also from the fact that the official propaganda, unsympathetic to “German” or “bourgeois” heritage, treated monuments as tools¹⁶. “Deprussing” consisted in building tenement houses in a “Baroque style” (Opole – fig. 8, Olsztyn), which was supposed to evoke the times before the Partitions, when they were part of Poland. In Racibórz, several odd Neo-Mannerist tenement houses with “Polish” attics, absent from any historical sources concerning this town. It was also claimed that the purpose of rebuilding was to transform old “capitalist” towns into “socialist” towns, just as in the case of Gdańsk, where the objective was “the remodelling and the class transformation of the city” as part of the “consistent fulfilment of the tasks of the socialist state”¹⁷. A major issue was that ruined post-German towns and cities in the Recovered Territories lacked not only sufficient source materials, but also the sentiment and positive emotions that were so important in the case of Warsaw. On the other hand, monumental architecture – churches¹⁸, town halls, town gates – was reconstructed very carefully and for the most part precisely throughout the post-war period, based on iconographic sources that were richer than in the case of tenement houses and frequently based on architectural studies. The stage of reconstruction based on historic forms ended in October 1956, the moment the ideology and the aesthetic programme of socialist realism were rejected (il. 9). Previously

kuriozalnych neomanierystycznych kamienic z „polskimi” atykami, nie notowanymi w tym mieście w źródłach. Powszechnie też głoszone, że zadaniem odbudowy jest przekształcanie starych miast „kapitalistycznych” w miasta „socjalistyczne”, jak w przypadku Gdańska, gdzie celem była „przebudowa i proces klasowego przekształcania miasta” jako „konsekwentna realizacja zadań państwa socjalistycznego”¹⁷. Duże znaczenie miał fakt, że dla zrujnowanych poniemieckich miast na Ziemiach Odzyskanych brakowało nie tylko dostatecznych materiałów źródłowych, ale też tak istotnego, jak w przypadku Warszawy, sentymentu i pozytywnych emocji. Bardzo starannie natomiast i na ogół dokładnie przez cały powojenny okres odbudowywano zabytki monumentalne – kościoły¹⁸, ratusze, bramy miejskie – w oparciu o bogatsze niżli dla kamienic źródła ikonograficzne i często na podstawie badań architektonicznych. Etap odbudowy w formach historycznych zakończył się po październiku 1956 roku, z chwilą odrzucenia ideologii i estetycznego programu socrealizmu (il. 9). Rozpoczęte prace budowlane kontynuowano do 1960 roku jedynie w Gdańsku i Wrocławiu, elewacyjne zaś w latach 80.

Obejmująca zaledwie kilka miast odbudowa w nurcie historycznym, polegająca na odtworzeniu układów urbanistycznych, budowie neohistorycznych kamienic i utrzymaniu dawnych funkcji, w dużej mierze pozwoliła przywrócić zespołom staromiejskim ich dawne walory estetyczne, charakter i klimat. Owo bardziej lub mniej wierne odtwarzanie całych lub części zespołów staromiejskich

initiated construction works were continued until 1960 only in Gdańsk and Wrocław, whereas works on façades continued until the 1980s.

Reconstruction based on historic forms, covering only a few towns and consisting in reconstructing urban layouts, constructing neo-historicist tenement houses, and retaining old functions, enabled old towns to regain a great deal of their aesthetic value, character, and atmosphere. That more or less faithful reconstruction of old town complexes, in whole or in part, and the reconstruction of selected buildings led to the emergence of the so-called Polish conservation school, colliding with conservation principles and soon criticised by Polish art historians and conservators¹⁹. The critical assessment of those works resulted from the mass nature of the phenomenon and the creation of fakes that deprived original monuments of authenticity²⁰. It was also argued that numerous deformations of the reconstructed urban and architectural forms prevented them from fulfilling correctly their educational function, which was one of the reasons for their reconstruction²¹. “Avant-garde” architects also expressed their dislike of this method, perceiving it as the preservation of excessively dense development that deprives town inhabitants of light, air, and greenery²². At the same time, a wave of criticism concerning the reconstruction of Polish towns and cities was coming from behind the Iron Curtain. The West was convinced that Polish urban centres suffered much more as a result of the reconstruction than the war damage. However, with time and

7. Gdańsk, Główne Miasto, fragment pierzei ul. Chlebnickiej po odbudowie. Fot. ze zbiorów autorki

7. Gdańsk, Main City, rebuilt frontages at Chlebnicka Street. Photograph from the author's collection

8. Opole, pierzeja rynkowa ze schematycznymi, neobarokowymi kamienicami. Fot. M. Lubocka-Hoffmann

8. Opole, market square frontages with schematic Baroque Revival tenement houses. Photo by M. Lubocka-Hoffmann

9. Gdańsk, Główne Miasto, widok od południa. Źródło: <https://guide.trojmiasto.pl>

9. Gdańsk, Main City, view from the south. Source: <https://guide.trojmiasto.pl>

i odbudowa wybranych budowli dały początek tzw. polskiej szkole konserwatorskiej, kolidującej z zasadami konserwatorskimi i krytykowanej wkrótce przez polskich historyków sztuki i konserwatorów¹⁹. Krytyczna ocena dotychczasowych dokonań wynikała z masowości zjawiska i tworzenia falsyfikatów odbierających wartość autentyzmu oryginalnym zabytkom²⁰. Twierdzono też, że liczne deformacje odtwarzanych form urbanistycznych i architektonicznych sprawiły, że nie wypełniały one właściwie dydaktycznej funkcji, będącej jednym z powodów ich odtwarzania²¹. Niechęć wyrażali także architekci „awangardyści”, widzący w odbudowie miast utrwalanie przegęszczonej zabudowy, pozbawiającej mieszkańców światła, powietrza i zieleni²². Jednocześnie zza żelaznej kurtyny docierała z Zachodu do Polski fala krytyki dotycząca odbudowy naszych miast. Panowała tam opinia, że znacznie bardziej ucierpiały one w wyniku rekonstrukcji niżli wojennych zniszczeń. Jednakże z biegiem czasu i w ogólnym bilansie okazało się, że w gruncie rzeczy była to szeroko rozumiana ochrona wartości dziedzictwa kulturowego, korzystna dla krajobrazu kulturowego odbudowanych miejscowości, zwłaszcza w porównaniu z późniejszymi realizacjami, dlatego można uznać ją za jeden z etapów dziejów ich budowy²³. W przypadku Warszawy niezwykle udana i dokładna rekonstrukcja Starówki została doceniona w 1980 roku wpisem na Listę światowego dziedzictwa UNESCO.

Tymczasem ponad 200 miast na Ziemiach Zachodnich i Północnych było od zakończenia wojny pozbawionych realnej opieki i ulegało postępującej destrukcji. Złą sytuację zabudowy pogłębiał brak remontów bieżących i kapitalnych, bowiem wieloletnie krajowe plany gospodarcze²⁴ nie przewidywały remontowania budynków mieszkalnych tylko wielkie inwestycje przemysłowe i budowę socjalistycznych osiedli mieszkaniowych. W gruzy więc rozpadały się nie tylko budowle uszkodzone w wyniku działań wojennych, ale i ocalałe kamienice²⁵. Ginięły nawet całe stare miasta, które z wojny wyszły bez szwanku, czego przykładem są tragiczne losy starówek Jeleniej Góry i Legnicy²⁶. W dużych akcjach, w latach 1949, 1950, 1955, w miastach całej Polski masowo i systematycznie likwidowano budynki stojące w ruinie, uszkodzone i zaniedbane, zaś odzyskiwany materiał budowlany, głównie cegła, przez długie lata stanowił

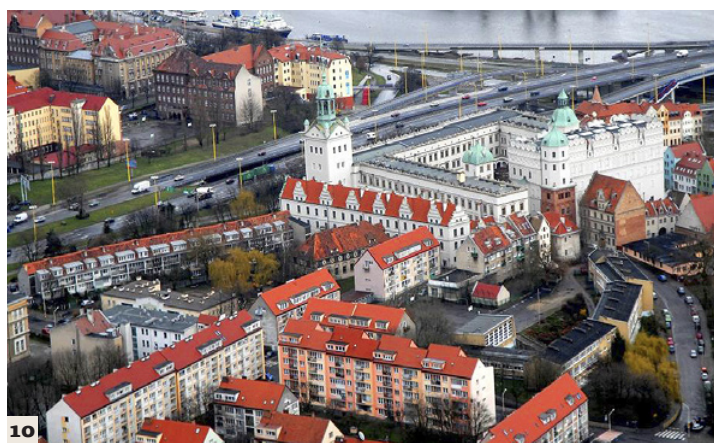
considering all factors, it turned out that, as a matter of fact, it was broadly-conceived protection of cultural heritage, favourable for the cultural landscape of the rebuilt towns, especially in comparison with later efforts; thus, it can be considered to be one of the stages in the history of their development²³. In the case of Warsaw, the exceptionally successful and precise reconstruction of the Old Town was appreciated in 1980, when it was entered in the UNESCO World Heritage List.

Meanwhile, more than 200 towns and cities in the Western and Northern Territories had been deprived of real care since the end of the war and was progressively decaying. The bad situation of buildings was exacerbated by lack of full-scale renovation works and routine maintenance, as long-term national economic plans²⁴ did not provide for the renovation of residential buildings, but rather for huge industrial investments and the development of socialist housing estates. Thus, not only buildings damaged during the war, but also surviving tenement houses went to ruin²⁵. Sometimes even entire old towns that survived the war intact would fall into decay, as exemplified by the tragic fate of the old towns in Jelenia Góra and Legnica²⁶. Under large-scale initiatives of 1949, 1950, and 1955, neglected, damaged, and ruined buildings were systematically dismantled in the whole of Poland and the recovered building materials, mostly brick, served as the basis for housing development in the following years²⁷. Conservators believed that the fall of small historic towns resulted mainly from the decline of their former functions, mainly economic²⁸.

In the mid-1950s, Polish population increased dramatically and a housing shortage, the so-called “hunger for flats”, occurred, leading to major political and social problems. The state authorities abandoned the idea of the costly and time-consuming reconstruction of towns in their historic forms and demanded quicker results in housing development. In order to accomplish this task, architects and conservators, who had mostly renounced the reconstruction of historic forms, turned to a style that in 1949 was forbidden in Poland and dominant in Western Europe. That style was modernism²⁹, which arose in the 1920s but was applied more widely only during the post-war rebuilding of urban centres³⁰. It was

podstawę budownictwa mieszkaniowego²⁷. Konserwatorzy przyczyni się do postępującego upadku małych zabytkowych miast upatrywali przede wszystkim w zaniku ich dotychczasowych funkcji, głównie gospodarczych²⁸.

W połowie lat 50. XX wieku liczba mieszkańców w kraju gwałtownie wzrosła i pojawił się deficyt mieszkań, tzw. głód mieszkań, rodzący poważne problemy polityczne i społeczne. Władze państwowe zaleciły wówczas zaniechanie pracochłonnej i kosztownej odbudowy miast w formach historycznych i domagały się szybszych efektów w budownictwie mieszkaniowym. Aby sprostać zadaniu, architekci i konserwatorzy zabytków, którzy w przeważającej części już odcięli się od odtwarzania historycznych form, zwrócili się ku zakazanemu w 1949 roku w Polsce, a panującemu w zachodniej Europie modernizmowi²⁹, powstałemu tam w latach 20. XX wieku, lecz szerzej stosowanemu podczas powojennej odbudowy ośrodków miejskich³⁰. Za najlepsze rozwiązanie uznano wówczas wznoszenie nowych budowli, harmonizujących z historycznym otoczeniem³¹ przede wszystkim za sprawą poszanowania planu miasta oraz gabarytów zabudowy stawianej w pierzejach, lecz bez uwzględnienia podziałów parcelacyjnych. Pierwszym miastem, które (deklaratywnie) zrealizowało ideę harmonizowania był zbombardowany przez alianców Szczecin. Powstały w 1955 roku projekt jego odbudowy³² otworzył drugi etap odbudowy miast. Inspirowany przez prezydenta Szczecina, architekta „awangardystę” Piotra Zarembę³³, miał przełomowe znaczenie, gdyż pierwszy raz po wojnie celowo odstąpiono od zachowania historycznych form urbanistycznych (w tym parcel) i architektonicznych (il. 10). Jednakże zamysł harmonizowania nowego ze starym nie powiódł się. Znaczne poszerzenie głównych ulic i likwidacja wielu mniejszych, cofnięcie zabudowy od dawnych linii regulacyjnych, pozostawienie części pierzei bez zabudowy i wprowadzenie dużego zadrzewienia wytworzyły zupełnie nową formę i jakość

deemed that the best solution was to construct new buildings that would harmonise with the historic surroundings³¹, primarily by respecting the original town plan and building sizes, but without taking into consideration parcellations. The first city that (declared to have) implemented the idea of harmonisation was Szczecin, which had been bombed by the Allies. Szczecin's rebuilding project from 1955³² opened the second stage of the town rebuilding process. Inspired by the Mayor of Szczecin, the "avant-garde" architect Piotr Zaremba³³, it was an important breakthrough, as this was the first time after the war that the preservation of historic urban forms (including parcels) and architectural forms was purposefully abandoned (fig. 10). However, the idea of the new harmonising with the old was not successful. The considerable widening of major streets at the expense of minor ones, the retraction of buildings in relation to old regulation lines, the leaving of some areas without any buildings, and the introduction of abundant trees created an entirely new spatial form and quality that were completely strange to old town areas. That strangeness was magnified by residential buildings made from prefabricated elements and thus unified, with their low roofs, deprived of any architectural details, with only a minimum programme of services on the ground floors, all in all similar to the new modernist housing districts.

Further attempts at harmonising new architectural forms with historic buildings were undertaken on a smaller scale and complemented earlier reconstructions in historic forms. Such attempts were made in Opole, Olsztyn, Wrocław, in the area at the border of the Main City and the Old Town in Gdańsk and, to a small extent, in some other towns

10. Szczecin, Stare Miasto po odbudowie, w głębi Zamek Książąt Pomorskich. Źródło: <http://www.gs24.pl/motofakty/aktualnosci/a/centrum-szczecina-przymkniete-dla-aut-spalinowych,12828632/>

10. Szczecin, the rebuilt Old Town, in the background – the Pomeranian Dukes' Castle. Source: <http://www.gs24.pl/motofakty/aktualnosci/a/centrum-szczecina-przymkniete-dla-aut-spalinowych,12828632/>

przestrzenną, całkowicie obcą terenom staromiejskim. Obcość tę potęgowała wzniesiona z prefabrykatów, a więc zunifikowana zabudowa mieszkalna, o niskich kalenicowych dachach, pozbawiona detalu architektonicznego, o minimalnym programie usług w parterach, ostatecznie podobna do nowych modernistycznych dzielnic mieszkaniowych.

Dalsze próby harmonizowania nowych form architektonicznych z historyczną zabudową miały wymiar bardziej kameralny i uzupełniały wcześniejsze realizacje w formach historycznych. Podejmowano je w Opolu, Olsztynie, Wrocławiu, także na pograniczu Głównego Miasta i Starego Miasta w Gdańsku oraz, w niewielkim zakresie, w kilku innych miejscowościach. Najbardziej ceniona jest odbudowa północnej i wschodniej pierzei rynkowej w Jaworze (il. 11). Wy różnia się ona zachowaniem historycznych linii za-

and cities. The reconstruction of the frontages along the northern and eastern sides of the market square in Jawor (fig. 11) is valued most. Its distinctive features include the preservation of the original building lines, three-and-a-half-storeyed houses instead of the prescribed five storeys, and the reconstruction of arcades. However, the “rigidity” of this architecture, made of prefabricated elements, is easily noticeable; even the arcades were made of reinforced concrete³⁴. One of the most unsuccessful initiatives of the second stage was the rebuilding of the New Market [*Nowy Targ*] in the Old Town in Wrocław, where new buildings were erected along old regulation lines, with dimensions similar to the traditional ones, but with purely modernist forms. However, it is important to see that the rather unsuccessful projects implemented during the short second stage of the rebuilding were an attempt at protecting the fundamental elements of the historic plan, scale, and dimensions. The use of modular systems and partially industrialised technologies in combination with the soft, individual forms of old buildings was doomed to failure.

In 1960, due to growing economic and housing problems³⁵, further attempts at harmonising new architecture with old architecture were cut short by political decisions: construction was to be cheap and fast. A number of binding standards and economic indices were published, deeming high efficiency and unification to be the most important factors in housing development. Individual construction was banned³⁶. When one year later the Council of Ministers adopted a resolution prescribing economical, industrial construction of residential buildings and the use of areas with ready municipal infrastructure, urban planners decided to concentrate on decay- ing – yet developed – old towns in the Recovered Territories³⁷.

budowy, trzypółkondygnacyjnymi domami, zamiast normatywnych pięciu kondygnacji, oraz odtworzeniem podcieni. Trudno jednak nie zauważyć „sztywności” tej architektury, wykonanej z prefabrykatów; z żelbetu odlano nawet arkady podcieni³⁴. Jedną z najbardziej chybionych realizacji drugiego etapu była odbudowa Nowego Targu na Starym Mieście we Wrocławiu, gdzie nowa zabudowa stanęła na dawnych liniach regulacyjnych i otrzymała zbliżone do tradycyjnych gabaryty, lecz już czysto modernistyczne formy. W raczej nieudanych realizacjach krótko trwającego drugiego etapu odbudowy trzeba jednak dostrzec próbę ochrony zasadniczych elementów historycznego planu, skali i gabarytów. Stosowanie układów modularnych i częściowo uprzemysłowionych technologii, w zestawieniu z indywidualnymi, miękkimi formami starej zabudowy, nie mogło ostatecznie przynieść zadowalających efektów.

11

11. Jawor, pierzeje wschodnia i północna rynku po odbudowie na początku lat 60. XX w. Fot. M. Lubocka-Hoffmann

11. Jawor, eastern and northern market square frontages after rebuilding in the early 1960s. Photo by M. Lubocka-Hoffmann

12. Kamień Pomorski, rynek z ratuszem po odbudowie w latach 60. XX w. Fot. M. Lubocka-Hoffmann

12. Kamień Pomorski, market square with the town hall after rebuilding in the 1960s. Photo by M. Lubocka-Hoffmann

W 1960 roku, pod naciskiem narastających problemów ekonomicznych i mieszkaniowych³⁵, dalsze próby harmonizowania nowej architektury ze starą uciły decyzje polityczne: należało budować tanio i szybko. Opublikowano szereg obowiązujących normatywów i wskaźników ekonomicznych, które uznano za najważniejsze w budownictwie mieszkaniowym: wysoką efektywność i unifikację. Wydano zakaz realizacji budownictwa indywidualnego³⁶. Kiedy rok później Rada Ministrów podjęła uchwałę o ekonomicznej, przemysłowej produkcji mieszkań i wykorzystywaniu terenów uzbrojonych w infrastrukturę komunalną, urbaniści postanowili skoncentrować swoje działania na obszarach niszczących, uzbrojonych starych miast na Ziemiach Odzyskanych³⁷.

Rozpoczął się trzeci – długi, modernistyczny – etap powojennej odbudowy, obejmujący ponad 200 miejscowości. Inicjatywę programową przejęli uwikłani w gospodarcze i polityczne realia architekti i urbaniści, którzy na wiele lat z twórców zamienili się w kierujących się ekonomią budowniczych bloków, wieżowców i pawilonów. Działalność konserwatorów w tamtych latach ograniczała się do odbudowy i restauracji zabytków monumentalnych. Często jedynie odbudowane ratusze, kościoły czy fragmenty fortyfikacji wskazywały na historyczną metrykę ośrodka (il. 12).

Charakter całej ówczesnej architektury określili sprowadzone z ZSRR tzw. fabryki domów i tzw. leningradzka płyta. W nowych budynkach nastąpiło ostateczne rozdzielenie funkcji mieszkaniowych i usługowych, jako że bloki i wieżowce pełniły wyłącznie funkcje mieszkalne. Handel i usługi umieszczano natomiast w nielicznych pawilonach, sytuowanych przy rynkach i głównych ulicach. Zerwano z odwieczną tradycją bloków urbanistycznych z obrzeżną zabudową i nowe domy zaczęto stawiać w rozmaitych, dowolnych układach, niszcząc dawne podziały parcelacyjne (wyjawszy plomby) (il. 13, 14, 15). Były to długie, monolityczne bloki mieszkalne z wielkiej płyty, o pudełkowatych, geometrycznych bryłach i płaskich elewacjach z „leżącymi” oknami, pozbawione detalu architektonicznego i spadzistych dachów. Bez względu na usytuowanie, formę i gabaryty dawnej zabudowy, prawo budowlane nakazywało wznosić domy mieszkalne na wysokość czterech lub 11 pięter³⁸.

The long third stage of the post-war rebuilding – the modernist stage – had commenced. It would cover over 200 towns and cities. The initiative was taken over by architects and urban planner involved in economic and political realities, who for many years turned from creators into economy-driven builders of blocks, skyscrapers, and commercial pavilions. The activity of conservators and restorers during that period was limited to the reconstruction and restoration of monumental buildings. Frequently only reconstructed town halls, churches or parts of fortifications showed that a given town had a long history (fig. 12).

The character of all contemporary architecture was defined by the so-called house factories and the so-called Leningrad panels, brought to Poland from the USSR. The residential and service functions were finally separated in the new buildings as blocks of flats and skyscrapers performed only residential functions. Commerce and services were moved to sparse “pavilions”, located at market squares and main streets. The long-established tradition of urban sections with circumferential structures was abandoned and new houses started to be erected in various unconstrained arrangements, having no regard to old parcellations (excluding infill) (fig. 13, 14, 15). The new residential buildings were long, monolithic blocks constructed from prefabricated panels, having box-like, geometric bodies and flat façades and devoid of any architectural details and sloping roofs. Irrespective of the location, form, and sizes of historic buildings, the construction law specified that new residential structures should have four or eleven storeys³⁸.

As the modernist stage of the rebuilding was the longest one and the investments were the most numerous, it severely affected the aesthetic value

13

14

15

Ponieważ modernistyczny etap odbudowy był najdłuższy, zaś inwestycje najliczniejsze, wpłynął on tragicznie na walory i wizerunek bardzo wielu starych miast. Likwidacja lub zatarcie historycznego rozplanowania ośrodków miejskich oraz rodzaj zabudowy unicestwiły cenne zespoły urbanistyczne w Braniewie, Dzierżoniowie, Gorzowie Wielkopolskim, Legnicy, Malborku, Pasłęku, Pile, Skwierzynie, Stargardzie, Słupsku i wielu, wielu innych miastach. Setkom historycznych miejscowości odebrały indywidualny charakter, upodabniając je do siebie i do pobliskich socjalistycznych osiedli mieszkaniowych. Uprzemysłowane budownictwo, wznoszone z tandetnych

and image of many old towns and cities. The elimination or blurring of the historic layout of urban centres and the new architecture destroyed valuable urban complexes in Braniewo, Dzierżoniów, Gorzów Wielkopolski, Legnica, Malbork, Pasłęk, Piła, Skwierzyna, Stargard, Słupsk, and many other towns. The modernist stage deprived hundreds of historic towns of their individual character, making them similar to one another and to nearby socialist housing estates. The sloppy, industrialised construction technologies and the cheap materials eliminated tradition, quality, and aesthetics from old towns. Non-completed initiatives were also characteristic of that period. Development projects were carried out gradually, in stages, adequately to the current needs and capacities. In most cases, successive construction works, depending on capabilities and needs, were the result of and the testimony to currently applicable regulations and current implementation capacities, which contributed to the general spatial chaos (fig. 16). As a result, old towns were stripped of their charm and their cultural value and identity³⁹. That reality could not be concealed by attempts at eliminating ugliness from residential blocks, quite common in the 1990s. As it was impossible to introduce radical changes, artificial façade divisions were introduced by means of colours, historicising parapets, etc.⁴⁰ (fig. 17).

Due to its low aesthetic and technological quality, Polish modernism, as opposed to West-European modernism, is sometimes referred to as “soc-modernism” (socialist modernism). A similar shoddiness of architectural concepts, construction materials, technology, and implementation can be observed in many towns and cities of the former Socialist Bloc – for instance in Berlin, Potsdam, Greifswald, Tallinn, Vilnius, in towns and cities in Bulgaria, and the former Yugoslavia.

About 30 destroyed towns (e.g. Braniewo, Głubczyce, Kisielice, Kostrzyn nad Odrą, Kwidzyn, Tuczno) did not start to be rebuilt until the early 1980s. One of these towns was Elbląg, the last undeveloped old town of this size. The rebuilding of the Elbląg Old Town, which commenced in 1983, opened the fourth stage of the rebuilding of old towns in Poland.

Elbląg was founded in 1237 by German burghers brought by the Teutonic Order, who located the town by the Elbląg River, in the immediate vicinity

materiałów i w niechlujnych technologiach, wyeliminowało ze starych miast tradycję, jakość i estetykę. Charakterystyczny dla tego okresu był także brak kompleksowych realizacji. Sukcesywnie wznoszona zabudowa, stosownie do bieżących możliwości i potrzeb, w większości przypadków była świadectwem i rezultatem aktualnych przepisów i zdolności wykonawczych, pogłębiając chaos przestrzenny (il. 16). W efekcie stare miasta odarto z uroku, wartości i tożsamości kulturowej³⁹. Rzeczywistości tej nie zdołały przysłonić podejmowane nierzadko w latach 90. próby pozbawienia bloków mieszkalnych ich brzydoty. Wobec braku możliwości zastosowania radykalnych zmian tworzono sztuczne podziały elewacji, operując kolorystyką, nakładając na nie historyzujące szczyki itp.⁴⁰ (il. 17).

Ze względu na niską jakość estetyczną i technologiczną polski modernizm, w odróżnieniu od zachodnioeuropejskiego, nazywany bywa socmodernizmem. Podobną tandetność myśli architektonicznej projektantów, materiałów, technologii i wykonawstwa odnajduje się w wielu miastach byłego obozu socjalistycznego – na przykład w Berlinie, Poczdamie, Greifswaldzie, Tallinie, Wilnie czy też w miastach Bułgarii i dawnej Jugosławii.

Do początku lat 80. XX wieku nie podjęto odbudowy około 30 zniszczonych miast (miedzy innymi Braniewa, Głubczyc, Kisielic, Kostrzyna nad Odrą, Kwidzyna, Tuczna). Do grupy tej należał Elbląg, ostatni tak duży niezagospodarowany obszar

13. Pasłęk, Stare Miasto przed 1939 r., reprod. z: *Ostpreussen, wie es war*, München 1986

13. Pasłęk, Old Town before 1939, reproduced from: *Ostpreussen, wie es war*, München 1986

14. Pasłęk, bloki mieszkalne z lat 60. XX w. na Starym Mieście. Fot. M. Lubocka-Hoffmann

14. Pasłęk, blocks of flats from the 1960s in the Old Town. Photo by M. Lubocka-Hoffmann

15. Iława, Stare Miasto po odbudowie w latach 60. XX w. Fot. M. Lubocka-Hoffmann

15. Iława, Old Town after rebuilding in the 1960s. Photo by M. Lubocka-Hoffmann

16. Nidzica, Stare Miasto po odbudowie i zamek krzyżacki. Fot. ze zbiorów autorki

16. Nidzica, the rebuilt Old Town and the castle of the Teutonic Order. Photograph from the author's collection

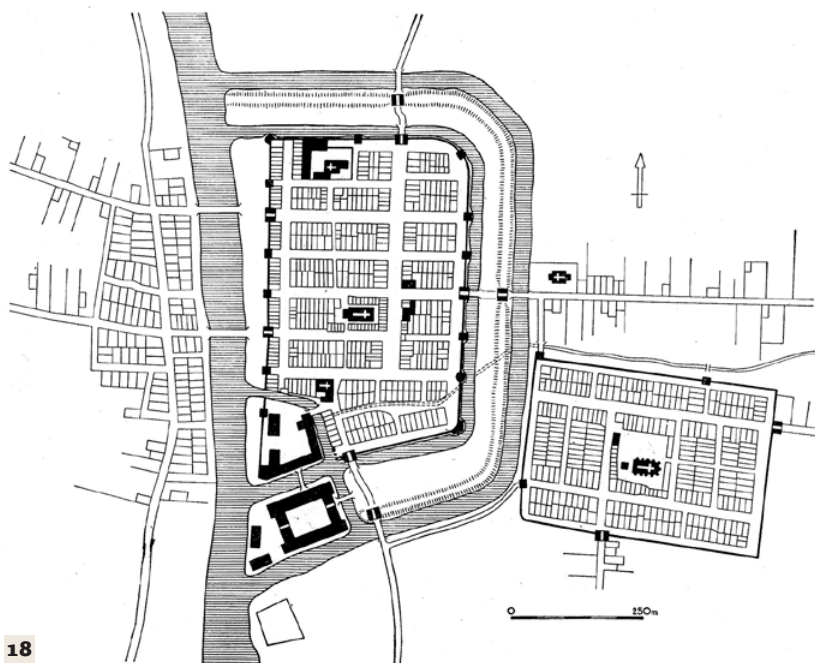
17. Słupsk, modernistyczny blok mieszkalny przy rynku imitujący pierzeję z kamienicami. Fot. M. Lubocka-Hoffmann

17. Słupsk, modernist block of flats at the market square, imitating tenement house frontages. Photo by M. Lubocka-Hoffmann

of a castle. Up to World War II, irrespective of the changing state borders and administrative divisions, Elbląg was one of the most important towns in the region, alongside Gdańsk, Toruń, and Królewiec⁴¹.

The 13th-century plan of the town, which reached its final form in the first half of the 14th century, being an example of the comb layout characteristic of Hanseatic port towns (e.g. Lübeck), with a broad main street – Stary Rynek [Old Market Square] Street – running through the entire town and parallel to the river, with which it was connected by means of six parallel streets (fig. 18), survived until 1945. The majority of medieval monumental buildings – the Parish Church of St Nicholas and the post-Dominican Church of Blessed Virgin Mary, the Holy Spirit Hospital and Chapel, one town gate – the Market Gate, and over 600 Gothic, Renaissance, Mannerist, Baroque, Classicist, and Art Nouveau tenement houses, making up the old town (fig. 19), were also preserved.

Near the end of World War II, 98 percent of Old Town buildings had been destroyed (fig. 20). In 1949, the town's authorities tried to obtain consent for the

18

staromiejski w Polsce. Rozpoczęta w 1983 roku odbudowa elbląskiego Starego Miasta otworzyła czwarty etap odbudowy starych miast w Polsce.

Elbląg w 1237 roku założyli sprowadzeni przez zakon krzyżacki niemieccy mieszczaństwo, sytuując miasto nad rzeką Elbląg, w bezpośrednim sąsiedztwie zamku. Do II wojny światowej, niezależnie od zmiennej przynależności państwowej i administracyjnej, Elbląg obok Gdańska, Torunia i Królewca był jednym z najważniejszych miast regionu⁴¹.

Do 1945 roku zachowało się XIII-wieczne rozplanowanie miasta, ostatecznie ukształtowane w I. połowie XIV wieku, prezentujące charakterystyczny dla hanzeatyckich portowych miast (na przykład Lubeka) plan grzebieniowy, z główną szeroką ulicą handlową zwaną Stary Rynek, biegnącą przez całą długość miasta i równoległą do rzeki, z którą połączono ją sześcioma równoległymi do siebie ulicami (il. 18). Zachowała się też większość średniowiecznych budowli monumentalnych – kościół parafialny pw. św. Mikołaja i kościół poddominikański pw. NMP, szpital z kaplicą pw. Świętego Ducha, jedna miejska Brama Targowa, a także ponad 600 gotyckich, renesansowych, manierystycznych, barokowych, klasycystycznych i secesyjnych kamienic, tworzących staromiejską zabudowę (il. 19).

Pod koniec II wojny światowej 98 procent zabudowy Starego Miasta uległo zniszczeniu (il. 20). W roku 1949 o zgodę na odbudowę w formach historycznych, na wzór pobliskiego Gdańska, zabiegały władze miasta, niestety bezskutecznie⁴². Coraz bardziej niszczące szkielety kamienic rozbierano,

reconstruction of Elbląg in its historic forms, just as it happened in the nearby Gdańsk, however, without success⁴². The decaying skeletons of tenement houses were gradually dismantled, including several dozen façades of a high artistic and historical value. During the dismantling initiative of 1948 and 1949, nearly 19.5 million bricks were recovered in Elbląg, of which four million were used to rebuild Warsaw⁴³. The empty area of the Old Town was turned into a large square intersected with a network of medieval streets (some smaller streets were eliminated) and marked by monumental buildings, which

19

were gradually rebuilt until the 1980s, and several tenement houses at Wigilijna Street (fig. 21).

However, Elbląg needed a town centre, and the empty Old Town stood as clear testimony to the indolence of its authorities. In the 1950s and 1960s, a number of modernist rebuilding projects were developed in design studios in Gdańsk. The first one (in two versions), from 1958⁴⁴, provided for a modernist housing estate with an abundant programme of local and town-wide services, in line with the practice established in Poland. The plan completely transformed and destroyed the historic spatial layout of the town. It provided for rows of monolithic blocks of flats, a number of skyscrapers, and 7-storied “punktowiec” buildings [high residential buildings with flats grouped around a central circulation core – translator’s note] by the river, as well as rows of commercial pavilions around Stary Rynek Street (fig. 22). The main solutions of that project were copied in

w tym kilkadziesiąt elewacji o dużej wartości artystycznej i historycznej. Podczas akcji rozbiórkowej w latach 1948 i 1949 pozyskano w Elblągu prawie 19,5 miliona sztuk cegieł, z czego cztery miliony przekazano na odbudowę Warszawy⁴³. Na pustym obszarze Starego Miasta urządzono olbrzymi skwer, przecięty siecią średniowiecznych ulic (parę mniejszych zlikwidowano), na którym wznosiły się sukcesywnie do lat 80. XX wieku odbudowywane budowle monumentalne oraz kilka kamienic przy ulicy Wigilijnej (il. 21).

Elbląg potrzebował jednak centrum, zaś puste Stare Miasto było wymownym świadectwem

subsequent urban plans, but fortunately, through lack of funds, those dreadful ideas were never implemented and the Old Town remained a square.

In 1978, *The Development Project for the Old Town in Elbląg*⁴⁵ was created. It treated the historic shape of the Old Town much better than the previous projects, however, it still deformed it. The designers did not follow the old regulation lines and parcellations, buildings were not lined up, and the numerous vacant spaces were to be replaced with small squares (fig. 23). The concept drawings show modular buildings of the same height, made of prefabricated elements and covered with pseudo-roofs, with rigid forms and rhythmic façade divisions, hardly evocative of the climate or character of the old architecture. They also stood in sharp contrast to the soft forms of the few preserved and to-be-reconstructed tenement houses (fig. 24).

The project was approved by municipal and voivodeship authorities, which adopted it as the Local detailed spatial development plan for the Old Town in Elbląg⁴⁶. It was also evaluated very positively by the Interministerial Committee for the Restoration of Towns and Old Town Areas in Warsaw and during its meeting in Elbląg in 1980, it was adopted as the basis for works in the Old Town⁴⁷. However, the Regional Monument Inspector (hereinafter:

18. Plan Starego Miasta i Nowego Miasta w Elblągu w XIV i XV w., reprodukcja z: M. Rendschmidt, *Das alte Elbinger Burgerhaus*, Elbing 1933

18. Plan of the Old Town and the New Town in Elbląg in the 14th and 15th centuries, reproduced from: M. Rendschmidt, *Das alte Elbinger Burgerhaus*, Elbing 1933

19. Elbląg, widok na Stare Miasto, na pierwszym planie kościół pw. św. Mikołaja, w głębi kościół pw. NMP i Brama Targowa, 1943 r. Źródło: http://fotopolska.eu/Elblag/b55195,Zdjecia_lotnicze.html?f=234014-foto

19. Elbląg, view of the Old Town, in the foreground – the Church of St. Nicholas, in the background – the Church of Blessed Virgin Mary and the Market Gate, 1943. Source: http://fotopolska.eu/Elblag/b55195,Zdjecia_lotnicze.html?f=234014-foto

20. Elbląg, ruiny Starego Miasta po 1945 r. Fot. ze zbiorów Muzeum Historyczno-Archeologicznego w Elblągu

20. Elbląg, ruins of the Old Town after 1945. Photograph from the collections of the Museum of Archaeology and History in Elbląg

indolencji władz. W latach 50. i 60. w gdańskich pracowniach projektowych wykonano kilka modernistycznych planów odbudowy. Pierwszy (w dwóch wariantach), z 1958 roku⁴⁴, zgodnie z powszechną w kraju praktyką przedstawiał modernistyczne osiedle mieszkaniowe z licznymi usługami osiedlowymi i ogólnomiejskimi. Plan kompletnie przekształcał i niszczył historyczny układ przestrzenny miasta. Nową zabudowę tworzyły szeregi monolitycznych bloków mieszkalnych, kilka wieżowców, 7-piętrowe punktowce nad rzeką i ciągi pawilonów usługowych przy dawnym Starym Rynku (il. 22). Główne rozwiązania tego planu zostały powielone w kolejnych planach urbanistycznych, jednak z braku środków do tych fatalnych realizacji szczęśliwie nie doszło i staromiejska dzielnica pozostała skwerem.

W 1978 roku powstał *Projekt zabudowy Starego Miasta w Elblągu*⁴⁵, który co prawda lepiej niżli wcześniejsze obszedł się z historyczną urbanistyką starówki, niemniej bardzo ją zniekształcał. Projektanci nie zachowali linii regulacyjnych oraz układu parcelacyjnego, domy sytuowano uskokowo, a w miejsce licznych pozostawionych odcinków pierzei założono skwerki (il. 23). Rysunki koncepcyjne pokazują modułarne, równej wysokości budynki wykonane z prefabrykatów, o sztywnych formach i rytmicznych podziałach elewacji, nakryte pozornymi daszkami, nie nawiązujące do klimatu ani charakteru dawnej zabudowy. Ostro też kontrastują z miękkimi formami kilku zachowanych i przewidzianych do odbudowy kamienic (il. 24).

RMI) withdrew her initial approval for the project (given with certain reservations)⁴⁸ as she decided that the town should be rebuilt with respect for the local architectural and urban-planning tradition and in line with conservation principles that had not been followed during works on old towns for over 30 years.

In the autumn of 1979, the RMI commissioned archaeological surveys of the Old Town in order to check the state of preservation of underground masonry structures. Sod taken off the area of one of the urban sections revealed numerous, nearly complete, and frequently well-preserved Gothic foundations and cellar walls of old tenement houses, outlining the parcellations and a section of the medieval plan. The results of further surveys confirmed the suspicions that the original, complete plan of the old Elbląg, drawn with the remains of Gothic walls, was concealed everywhere around under a thin layer of soil. The picture obtained in this manner clearly showed that the implementation of *The Development Project...* would deform the historic plan of Elbląg and would lead to the destruction and loss of large numbers of relics from the times of its early development (fig. 25).

Further design works were suspended and in 1980, the RMI initiated extensive interdisciplinary research into the Old Town with a view to discovering and learning about the history of its development, its buildings, material culture, and cultural landscape. The programme has been carried out by scholars and scientists from many disciplines and institutions from the whole of Poland – medievalists, architectural and art historians, archaeologists, and experts

21. Elbląg, widok z wieży kościoła pw. św. Mikołaja na wschodnią część Starego Miasta po rozbiórkach, 1975 r. Fot. A. Wołosewicz

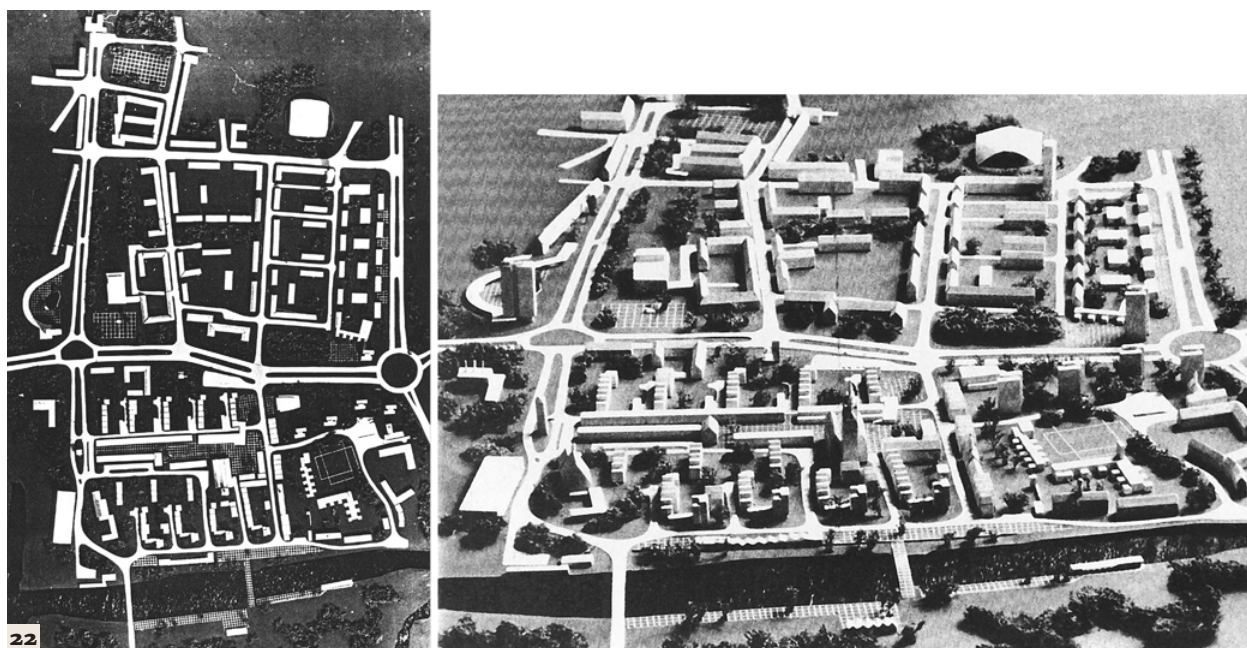
21. Elbląg, view from the tower of the Church of Saint Nicholas towards the eastern part of the Old Town after demolitions, 1975. Photo by A. Wołosewicz

22. Szkic koncepcyjny planu szczegółowego i makieta Starego Miasta w Elblągu wraz z planem odbudowy Nowego Miasta, 1958 r. Zbiory Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Elblągu (AWUOZDE), reprodukcja K. Krzepak

22. Draft detailed plan and a model of the Old Town in Elbląg along with a rebuilding plan for the New Town, 1958. AWUOZDE collections, reprodukcja K. Krzepak

23. Projekt zabudowy Starego Miasta w Elblągu. Miejskowy plan szczegółowy. Realizacyjny plan ogólny, 1978 r. Zbiory AWUOZDE, reprodukcja D. Derecki

23. Development plan for the Old Town in Elbląg. Local detailed plan. General implementation plan, 1978. AWUOZDE collections, reprodukcja D. Derecki

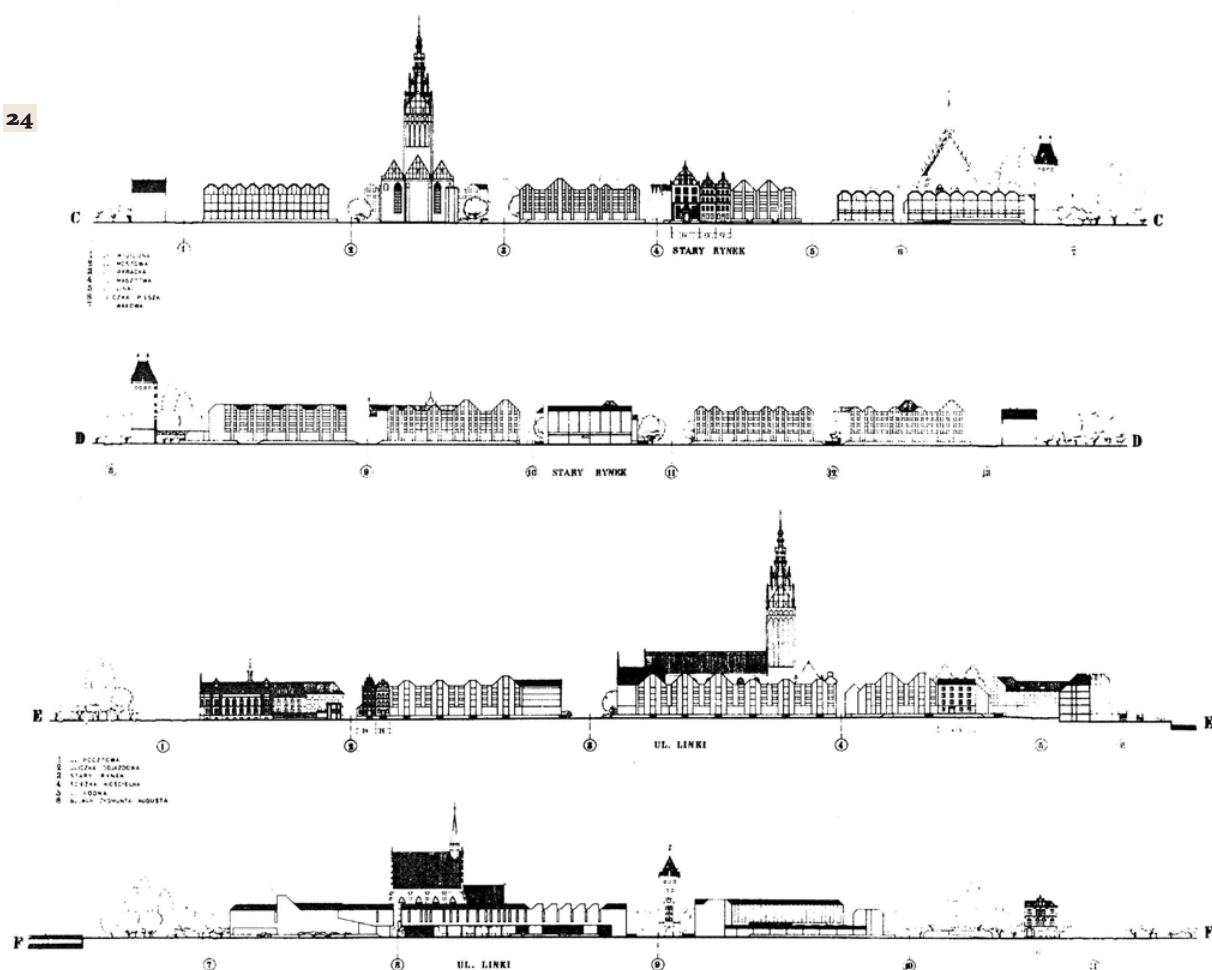
Projekt zyskał jednak uznanie władz wojewódzkich i miejskich, które zatwierdziły go jako Miejscowy plan szczegółowy zagospodarowania przestrzennego Starego Miasta w Elblągu⁴⁶. Uzyskał też wysoką ocenę Międzyresortowej Komisji ds. Rewaloryzacji Miast i Zespołów Staromiejskich w Warszawie i na jej wyjazdowym posiedzeniu w Elblągu w 1980 roku został przyjęty za podstawę prac realizacyjnych na Starym Mieście⁴⁷. Natomiast wojewódzka konserwator zabytków (dalej WKZ) wycofała swą wstępną, wyrażoną z zastrzeżeniami akceptację projektu⁴⁸, uznawszy, że odbudowę miasta należy przeprowadzić z poszanowaniem tradycji architektoniczno-urbanistycznej miejsca i zgodnie z zasadami konserwatorskimi, których podczas prac na starówkach nie respektowano praktycznie już od ponad 30 lat.

W celu uzyskania wiedzy o stanie zachowania podziemnych struktur murowanych jesienią 1979 roku WKZ w Elblągu zleciła badania archeologiczne Starego Miasta. Już samo zdjęcie darni z terenu jednego z bloków urbanistycznych ukazało liczne, niemal kompletne i często dobrze zachowane gotyckie mury fundamentowe i piwniczne dawnych kamienic, rysujące układ parcelacyjny i fragment planu średniowiecznego miasta. Wyniki kolejnych sezonów badawczych potwierdziły przypuszczenia, że wszędzie pod cienką warstwą ziemi zachował się oryginalny, kompletny plan starego Elbląga, wykreślony relikta-
mi gotyckich murów. Uzyskany obraz jasno wykazał, że realizacja *Projektu...* zdeformowałaby historyczny plan tego ośrodka miejskiego i doprowadziła do

in other fields, supporting the interpretation of the discoveries that have been made so far. The scale of the research programme is manifested e.g. in the archaeological works involved, which so far have been the most extensive medieval town surveys in Europe, or in the rich files of all parcels and their owners from the 14th up to the 19th century. The archaeologists are closely followed by architectural historians, who examine the revealed relics of foundations and cellar walls of tenement houses. The art historians, in turn, have assembled a vast collection of cartographic, measurement, and iconographic materials (including

24

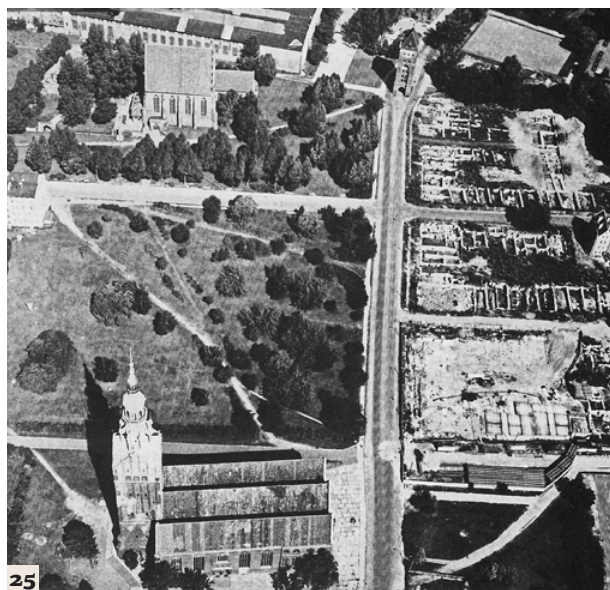

zniszczenia i utraty ogromnej liczby reliktów z czasów jego budowy (il. 25).

Dalsze prace projektowe zostały wstrzymane i w roku 1980 WKZ zainicjowała duże, interdyscyplinarne badania Starego Miasta, z zamiarem możliwie pełnego rozpoznania historii jego budowy, zabudowy, kultury materialnej i krajobrazu kulturowego. Program był i jest realizowany przez naukowców

many photographs) showing nearly all Old Town tenement houses from the mid-19th century to 1945 (fig. 26, 27, 28, 29).

After three years of research and after parts of the “underground town” were uncovered⁴⁹, the RMI prepared a new development programme for the Elbląg Old Town, which became the basis for its future rebuilding. It was based on a number of theoretical assumptions. The first one was the thought of Polish, but also foreign, “minimalist” conservators-restorers who acknowledged Riegl’s concept of *Kunstwerk*, which was based on the material and structural authenticity of a work of art, crucial to its historical and archaeological value, and who strongly objected to any reconstructions, let alone “aesthetic

25

24. Projekt zabudowy Starego Miasta w Elblągu, koncepcja zabudowy pierzei Starego Rynku i ul. Studziennej, 1978 r. Zbiory AWUOZDE, reprodukcja D. Derecki

24. Development plan for the Old Town in Elbląg, concept for the frontages of the Old Market Square and Studzienna Street, 1978. AWUOZDE collections, reprodukcja D. Derecki

25. Elbląg, Stare Miasto, wykopy archeologiczne we wschodniej części miasta, 1996 r. Fot. W. Strobina

25. Elbląg, Old Town, archaeological excavations in the eastern part of the town, 1996. Photo by W. Strobina

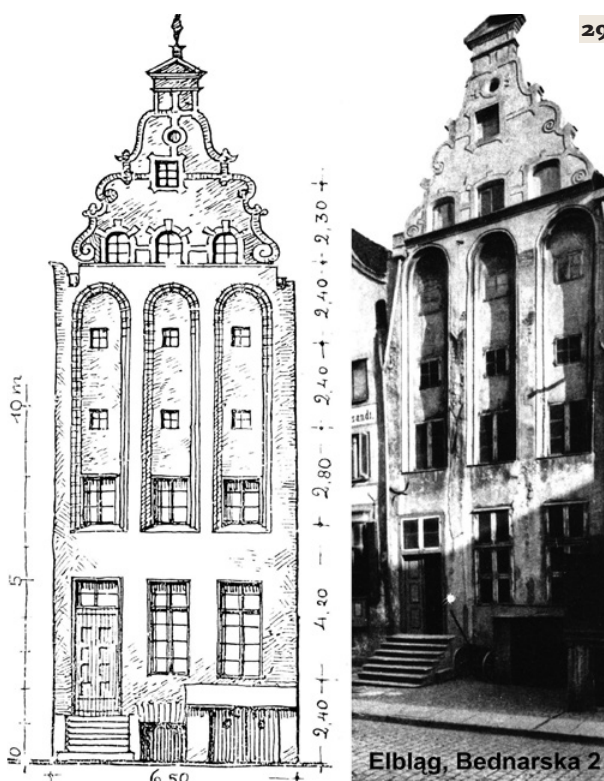
26

27

28

29

Elbląg, Bednarska 2

26. Elbląg, fragment południowej pierzei ul. Wigilijnej, stan sprzed 1899 r. Fot. ze zbiorów Muzeum Historyczno-Archeologicznego w Elblągu, reprodukcja M. Żak

26. Elbląg, southern frontages along Wigilijna Street, condition before 1899. Photograph from the collections of the Museum of Archaeology and History in Elbląg, reproduced by M. Żak

27. Elbląg, Dwór Artusa, róg ulic Stary Rynek i Kowalskiej, stan sprzed 1878 r. Fot. ze zbiorów autorki

27. Elbląg, Artus Court, corner of Stary Rynek and Kowalska Streets, condition before 1878. Photograph from the author's collection

28. Elbląg, dom Pod Wielbłądem z 1651 r. przy ul. Bednarskiej 30, stan sprzed 1939 r. Fot. ze zbiorów autorki

28. Elbląg, the Camel Tenement House [Pod Wielbłądem] built in 1651 at 30 Bednarska Street, condition before 1939. Photograph from the author's collection

29. Elbląg, gotycko-manierystyczna kamienica przy ul. Bednarskiej 2. Fot. ze zbiorów Muzeum Historyczno-Archeologicznego w Elblągu, reprodukcja M. Żak

29. Elbląg, Gothic-Mannerism tenement house at 2 Bednarska Street. Photograph from the collections of the Museum of Archaeology and History in Elbląg, reproduced by M. Żak

z wielu dyscyplin i ośrodków z całej Polski – historyków mediewistów, historyków architektury i sztuki, archeologów oraz specjalistów z innych dziedzin, wspomagających interpretację dotychczasowych odkryć. O wielkości programu badawczego świadczą na przykład prace archeologiczne, będące jak dotąd największymi w Europie badaniami średniowiecznego miasta, czy bogate kartoteki wszystkich parcel i ich właścicieli od wieku XIV po wiek XIX. W ślad za archeologami postępują historycy architektury badający odsłonięte relikty murów fundamentowych i piwnicznych kamienic. Z kolei historycy sztuki zgromadzili olbrzymi zbiór materiałów kartograficznych, pomiarowych, ikonograficznych (w tym wiele fotografii) pokazujących wizerunki wszystkich niemal staromiejских kamienic od połowy XIX wieku po rok 1945 (il. 26, 27, 28, 29).

Po trzech latach prac badawczych i odsłonięciu fragmentów „miasta podziemnego”⁴⁹ WKZ przygotowała nowy program zagospodarowania elbląskiej starówki, który stał się podstawą przyszłej jej odbudowy. Oparto go na kilku teoretycznych założeniach.

improvements” to a preserved damaged object⁵⁰. In Elbląg, such historical value that was not destroyed was the original spatial layout of the town, individual architectural objects, and uncovered remains of cellars. The first and the third of these elements were revealed by archaeologists, who, together with architectural historians, determined their historical value⁵¹.

Secondly, it was deemed that a lasting value of this place, materially non-existent, but easily palpable, was the town’s silhouette, outlined by the scale of its buildings and preserved unchanged from the Middle Ages to 1945, known from many vedutas, panoramas, and photographs. It relied on the massive bodies of the Market Gate and churches, including the lofty tower of the Church of St Nicholas, dominating the dense and fine line of equally high, sloping

roofs of tenement houses (fig. 30).

Thirdly, it was deemed that an important value of the Old Town was its old architecture, whose forms, scale, and dimensions lasted without noticeable changes from the Middle Ages until 1945. The burgher tenement houses – described in such detail by Max Rendschmidt and Karl Hauke and Horst Stobbe⁵², with their unique façades featuring rich details and stoops – and the monumental buildings created the characteristic and unique climate of this town (fig. 31).

The fourth assumption concerned the new architecture. In this regard, the fundamental conservation

30. Plan i widok Elbląga, J. Hoffmann (?) i J. Bass, ok. 1642 r., reprodukcja z: *Atlas historyczny miast polskich*, t. 1, z. 1, Elbląg, Toruń 1993

30. Plan and view of Elbląg, J. Hoffmann (?) and J. Bass, ca. 1642, reproduced from: *Atlas historyczny miast polskich*, vol. 1, part 1, Elbląg, Toruń 1993

31. Elbląg, ul. Kowalska, widok od Starego Rynku, pocz. XX w. Fot. ze zbiorów autorki

31. Elbląg, Kowalska Street, view from the Old Market Square, early 20th century. Photograph from the author’s collection

Pierwszym była myśl polskich, ale też i obcych konserwatorów „minimalistów”, którzy – uznając riegrowskie pojęcie *Kunstwerk*, oparte na autentyzmie materiałowym i strukturalnym dzieła sztuki, stanowiącym o jego wartości historycznej i starożytniczej – zdecydowanie przeciwstawiali się jakimkolwiek rekonstrukcjom, a tym bardziej „poprawianiu estetycznemu” zachowanego destruktu⁵⁰. W Elblągu taką wartością historyczną, która nie uległa zniszczeniu, był oryginalny układ przestrzenny miasta, pojedyncze obiekty architektury i odsłonięte relikty piwnic zburzonych domów. Pierwszy i trzeci z tych elementów ujawnili archeolodzy, którzy wraz z historykami architektury określili ich historyczną wartość⁵¹.

Po drugie, za nieprzemijającą wartość tego miejsca, która choć materialnie nie istniała, to była łatwo wyczuwalna, uznano sylwetę miasta, wykreśloną skalą jego zabudowy i zachowaną bez zmian od średniowiecza po rok 1945, znaną z wielu wedyt, panoram i fotografii. Tworzyły ją masywne bryły Bramy Targowej i kościołów, z potężną wieżą kościoła pw. św. Mikołaja, górujące ponad gęstą i drobną linią jednakowo wysokich, spadzistych dachów kamienic (il. 30).

Po trzecie, uznano, że wielką wartością Starego Miasta była jego dawna zabudowa, której formy, skala i gabaryty bez zauważalnych zmian przetrwały od średniowiecza po rok 1945. Mieszczańskie kamienice, tak skrupulatnie opisane przez Maxa Rendschmidta oraz Karla Haukego i Horsta Stobbego⁵², o wyjątkowych fasadach z bogatym detalem i przedprożami, wraz z budowlami monumentalnymi tworzyły charakterystyczny, jedyny i niepowtarzalny klimat tego miasta (il. 31).

Czwarte założenie dotyczyło nowej architektury. W tej kwestii zasadniczym problemem konserwatorskim było określenie jej nowych form. Pomimo istnienia materiałów ikonograficznych dla każdej niemal kamienicy, uznano za niewłaściwe przeprowadzenie odbudowy w formach historycznych 40 lat po zakończeniu wojny. Byłoby to bowiem sprzeczne z zasadami konserwatorskimi, a także dotychczasowymi doświadczeniami.

Towarzyszyła temu jeszcze jedna myśl. Wielu współczesnych teoretyków⁵³ czy też praktyków projektujących nowe założenia urbanistyczne zwraca uwagę, iż każde miasto, aby spełniać swoje podstawowe funkcje, musi mieć właściwe centrum. Jest to nie

problem was to define its new forms. Despite the existence of iconographic materials for nearly every tenement house, it was decided that reconstruction in the historic forms 40 years after the end of the war would not be right. That would be contrary to conservation principles, as well as previous experiences.

There was also another reason. Many of the contemporary theorists⁵³ and practitioners designing new urban complexes pointed out that every town needed to have a proper town centre in order to fulfil its basic functions. It is not only an administrative, cultural, and commercial centre, but also a town's flagship. The most favourable situation is where it has historical value, being a historic district and the place where the long process of the town's development began. Thus, the role of the old town should not be degraded to the bedroom of workers or civil servants, as it happened in the case of Warsaw and Poznań, and partially also Gdańsk and Szczecin. It needs to be an open district, attractive both for the citizens and guests and tourists. This requires the right – careful and well-directed – selection of various institutions and services that will satisfy the needs and expectations of people visiting this part of the town. At that time, the most representative old towns in Poland included the historic centres of Cracow and Wrocław, but also Zamość and Leszno, and with time – also Warsaw and Gdańsk. In this respect, they resemble very much the historic centres of European cities such as Munich, Nuremberg, Augsburg, Lübeck, Braunschweig, Prague, Budapest, Bonn, Brussels, Amsterdam, and the Hague. The attractiveness of their old towns, with their monuments and cultural assets, developed as a result of careful, laborious studies and

tylko centrum administracyjne, kulturalne czy handlowe, ale również swoista wizytówka miasta. Najlepiej, gdy jednocześnie ma ono wartość historyczną, a więc jest dzielnicą zabytkową, czyli miejscem, w którym rozpoczął się długi proces rozwoju ośrodka miejskiego. Nie należy więc owej starówki degradować do roli sypialni robotników czy urzędników, jak to uczyniono w przypadku Warszawy i Poznania, a po części także Gdańska oraz Szczecina. Musi to być dzielnica otwarta, atrakcyjna tak dla mieszkańców, jak i dla gości i turystów. Stąd też musi być tutaj właściwy – kierowany i selektywny – dobór różnorodnych instytucji oraz usług realizujących potrzeby i oczekiwania ludzi w tej części miasta przebywających. Ówczesne program reprezentacyjnej starówki najlepiej w Polsce realizowały historyczne centra Krakowa, Wrocławia, ale też Zamościa i Leszna, z czasem Warszawy i Gdańska. Są one pod tym względem wielce podobne do historycznych centrów europejskich miast, takich jak chociażby Monachium, Norymberga, Augsburg, Lubeka, Brunzwik, Praga, Budapeszt, Bonn, Bruksela, Amsterdam czy Haga. Atrakcyjność ich starówek, zachwycających swymi zabytkami

conservation and restoration works during which traces of war damage or certain urban negligence were removed. A similar role should be performed by the Elbląg Old Town, based on the preserved historical and artistic value of the authentic historic fabric (as understood by Alois Riegl⁵⁴) or – to use the words of Max Dvořák – based on the values of the former cultural resources⁵⁵. A rebuilding programme, while referring to the preserved values of a historic complex, should also address social needs.

Having regard to the above assumptions, in September 1983, the RMI prepared conservation guidelines for the first stage of the rebuilding of the Old Town in Elbląg⁵⁶. Their principal objective was to protect the authenticity of old structures. The guidelines provided for the preservation of the surviving elements of the 13th-14th-century town plan – the street layout, urban sections, regulation lines, parcels, and tenement house floor plans – and for the reconstruction of blurred elements (fig. 32). The restoration of the historic plan was possible due to the requirement to preserve the old foundations of tenement houses (in good technical condition) and to use them for the construction of new buildings. The core of the plan and the point of reference for the

32. Elbląg, widok ul. Stary Rynek od południa. Fot. P. Brzezina, źródło: <http://fotopolska.eu/1019688,foto.html>

32. Elbląg, view of Stary Rynek Street from the south. Photo by P. Brzezina, source: <http://fotopolska.eu/1019688,foto.html>

33. Elbląg, fragment południowej pierzei ul. Wigilijnej z historycznymi kamienicami. Źródło: www.readyforboarding.pl/podroze/polska/elblag-i-paslek-czyli-okolice-kanalu-elblaskiego.html

33. Elbląg, southern frontages along Wigilijna Street with old tenement houses. Source: www.readyforboarding.pl/podroze/polska/elblag-i-paslek-czyli-okolice-kanalu-elblaskiego.html

34. Elbląg, nowe kamienice przy ul. Wigilijnej. Fot. M. Lubocka-Hoffmann

34. Elbląg, new tenement houses at Wigilijna Street. Photo by M. Lubocka-Hoffmann

35. Elbląg, fragment północnej, odbudowanej pierzei ul. Świętego Ducha. Fot. M. Lubocka-Hoffmann

35. Elbląg, rebuilt northern frontages along Świętego Ducha Street. Photo by M. Lubocka-Hoffmann

36. Elbląg, nowe kamienice przy ul. Rzeźnickiej. Fot. M. Lubocka-Hoffmann

36. Elbląg, new tenement houses at Rzeźnicka Street. Photo by M. Lubocka-Hoffmann

37. Elbląg, fragment odbudowanej zachodniej pierzei ul. Stary Rynek. Fot. M. Lubocka-Hoffmann

37. Elbląg, rebuilt western frontages along Stary Rynek Street. Photo by M. Lubocka-Hoffmann

34

35

36

37

i pomnikami kultury, jest wynikiem żmudnych, starannych studiów oraz prac konserwatorskich, w trakcie których zatarto ślady wojennych zniszczeń czy pewnych zaniedbań urbanistycznych. Podobną rolę powinna spełniać starówka elbląska, bazując na zachowanych wartościach historycznych i artystycznych autentycznej substancji zabytkowej (w ujęciu Aloisa Riegla⁴⁴) czy – posługując się słowami Maxa Dvořaka – na wartości dawnego zasobu kulturalnego⁵⁵. Program odbudowy, odwołując się do zachowanych wartości zespołu zabytkowego, winien też odpowiadać potrzebom społecznym.

Biorąc pod uwagę powyższe założenia, we wrześniu 1983 roku WKZ przygotowała wytyczne konserwatorskie dla I etapu odbudowy Starego Miasta Elbląga⁵⁶. Przewodnią ich myślą była ochrona autentyzmu starych struktur. Ustalały one zachowanie elementów XIII-XIV-wiecznego rozplanowania miasta – układu ulic, bloków urbanistycznych, linii regulacyjnych, parcel i rzutów kamienic, jak również odtworzenie elementów zatartych (il. 32). Powrót historycznego planu był możliwy dzięki wymogowi

new buildings was the rebuilt and largely authentic monumental architecture and a number of surviving historic tenement houses at Wigilijna Street (fig. 33).

The guidelines recommended the return of tenement houses to the Old Town, the erection of new buildings on old foundations or floor plans, and construction in modern forms, but with dimensions, proportions, and façade divisions close to the old ones⁵⁷, with sloping roofs and with stoops, if such originally existed. The use of historic architectural details was allowed, but in a manner leaving no doubt that a given tenement house was new and not original or reconstructed. For educational and informative reasons, the reconstruction of several most valuable tenement houses from different eras, having good historical sources, was also commissioned (fig. 34, 35, 36, 37).

Alongside the above key problems, the guidelines addressed certain minor, but also important issues. For instance, they specified the need of a structural and functional separation of particular tenement houses⁵⁸ or of the use of traditional façade and roofing materials. They laid down the rules for the

zachowania starych fundamentów kamienic (zdatnych pod względem technicznym) i budowy na nich nowych domów. Osnowę planu i punkt odniesienia dla nowej zabudowy stanowiły podniesione z ruin zabytki architektury monumentalnej o znacznej dozie autentyzmu i kilka ocalałych historycznych kamienic przy ulicy Wigilijnej (il. 33).

W wytycznych zalecono powrót na Stare Miasto kamienic, wznoszenie ich na starych fundamentach lub dawnych rzutach, budowę we współczesnych formach, lecz w gabarytach, proporcjach i podziałach elewacji zbliżonych do dawnych⁵⁷, ze stromymi dachami i z przedprożami, jeśli istniały pierwotnie. Przyzwolono posługiwać się historycznym detalem architektonicznym, lecz w sposób nie pozostawiający wątpliwości, iż dana kamienica jest nowa, a nie oryginalna lub zrekonstruowana. Ze względów dydaktycznych i poznawczych zalecono też rekonstrukcję kilkunastu najcenniejszych kamienic z różnych epok stylowych i posiadających dobre przekazy historyczne (il. 34, 35, 36, 37).

Obok powyższych, kluczowych problemów wytyczne odnosiły się do mniejszych, ale równie istotnych kwestii. Na przykład ustalały konieczność konstrukcyjno-funkcjonalnego wyodrębniania poszczególnych kamienic⁵⁸ czy stosowania tradycyjnych materiałów elewacyjnych i dekarских. Określały zasady funkcjonowania komunikacji, geometrię i rodzaj nawierzchni ulic, formy zieleni, zalecały też estetyczne dopasowanie obiektów infrastruktury technicznej do charakteru staromiejskiego obszaru.

Jako główną formę użytkowania terenu staromiejskiego wytyczne wskazały mieszkalnictwo sytuowane na wyższych kondygnacjach domów, jak to miało miejsce przez stulecia. Zgodnie ze znanym z setek fotografii sposobem zagospodarowania kamienic w XIX i na początku XX wieku, różnego rodzaju usługi i handel zajęły partery i piwnice (il. 38). Położono też nacisk na przywrócenie Staremu Miastu funkcji reprezentacyjnego centrum, nadrzędnego dla całego miasta⁵⁹. Obok już istniejących instytucji kultury (biblioteka, muzeum, Galeria El) wytyczne zalecały władzom Elbląga lokalizowanie na starówce stosownych obiektów użytku publicznego. Ustalenia zawarte w wytycznych konserwatorskich z 1983 roku były rdzeniem kilkunastu kolejnych dla dalszych etapów odbudowy⁶⁰.

functioning of transport, the geometry of streets and the pavement material, the forms of greenery, and recommended that technical infrastructure should match aesthetically the character of the Old Town.

The guidelines indicated housing facilities situated at higher storeys as the main form of using the Old Town area, as it had been for centuries. Just as in hundreds of photographs of tenement houses in the 19th and early 20th century, commerce and services were placed in basements and on the ground floors (fig. 38). Emphasis was also laid on the restoration of the representative function to the Old Town as the centre of Elbląg⁵⁹. The guidelines advised the authorities of Elbląg to locate appropriate public utility buildings in the Old Town, alongside the already-existing cultural institutions (a library, a museum, and

the El Gallery). The conservation guidelines of 1983 provided the basis for further arrangements at the next stages of the rebuilding process⁶⁰.

It should be emphasised that the revolutionary new aspect of the programme formulated for Elbląg was the departure from the modernist model of town rebuilding, which had been followed since the 1960s. There programme was different from previous projects also due to a number of phenomena that had never been combined together before. First of all, the conservation guidelines, the designing, and the construction works were preceded by archaeological, architectural, and other surveys, and in the case of earth works – archaeological supervision. Another innovation was the faithful reconstruction of the historic town plan and at the same time the purposeful refraining from reconstructing former tenement houses in their historic forms. A third distinctive

Należy podkreślić, że rewolucyjną nowością programu sformułowanego dla Elbląga było odejście od realizowanego od lat 60. XX wieku modernistycznego modelu odbudowy miast. Na tle dotychczasowych realizacji program ten wyróżniało ponadto kilka zjawisk dotąd nigdzie razem nie występujących. Po pierwsze, wytyczne konserwatorskie, projektowanie i prace budowlane poprzedzone były badaniami archeologicznymi, architektonicznymi i innymi, a w przypadku robót ziemnych – nadzorami archeologicznymi. Drugą nowością było wierne odtworzenie historycznego planu miasta przy jednoczesnym programowym zaniechaniu rekonstrukcji i budowy dawnych kamienic w formach historycznych. Trzecim wyróżnikiem był wymóg stawiania nowych domów na starych fundamentach lub dawnych rzutach kamienic. Po czwarte, do 1983 roku nieznanym zjawiskiem na terenach staromiejskich była budowa nowych, współczesnych kamienic, lecz w tradycyjnych gabarytach oraz formach i podziałach elewacji. Program elbląski był też pierwszym od lat 50. XX wieku, który oparty został na zasadach doktryny konserwatorskiej⁶¹. Odmienny od wcześniej realizowanych, tworzył nową metodę odbudowy ośrodka staromiejskiego, którą autorka nazwała *retrowersją*⁶².

Dla *retrowersji* jako metody odbudowy charakterystyczne jest kształtowanie krajobrazu zniszczonego miasta lub jego fragmentu poprzez aranżowanie „nowego starego miasta” i kreowanie zbioru wartości utożsamianych z wizerunkiem i atmosferą zespołów staromiejskich. Najlepiej służy temu budowa kamienic pełniących funkcje zbliżone do dawnych i wykreślających dawną sylwetę miasta. Stojące ściśle obok siebie, niczego nie imitujące kamienice z przedprożami, o tradycyjnych gabarytach, stromych dachach i starannie zaprojektowanych elewacjach, wywołują skojarzenia z historyczną kamienicą mieszczańską –

feature was the requirement to build new houses on old foundations or floor plans of tenement houses. Furthermore, the construction of new, modern tenement houses, but with traditional dimensions, forms, and façade divisions, was a phenomena that had been unknown in Old Town areas before 1983. The Elbląg programme was also the first project since the 1950s that was based on the principles of the conservation doctrine⁶¹. Different from previously implemented programmes, it created a new method for rebuilding an old town, named *retroversion* by the author⁶².

Retroversion as a rebuilding method involves shaping the landscape of a destroyed town or its part by arranging a “new old town” and creating a collection of values equated with the image and atmosphere of old towns. This objective is best achieved by the construction of tenement houses performing functions similar to the old functions and outlining the former silhouette of the town. Adjoining tenement houses, not imitating anything, with traditional dimensions, stoops, sloping roofs, and carefully designed façades, evoke associations with historic burgher tenement houses – they are their modern versions embedded in the local tradition, in this case that of the Elbląg Old Town (fig. 39). Defining the method of retroversion, one could say that it is a type of conservation creation that respects the historic conditions but does not reproduce the former architecture, seeking to ensure that the rebuilt historic area recreates the former urban landscape and serves contemporary needs in accordance with conservation principles (fig. 40, 41).

38. Elbląg, ul. Kowalska, widok z ul. Stary Rynek. Fot. P. Brzezina, źródło: <http://fotopolska.eu/1023932,foto.html>

38. Elbląg, Kowalska Street, view from Stary Rynek Street. Photo by P. Brzezina, source: <http://fotopolska.eu/1023932,foto.html>

39. Elbląg, Stare Miasto, bloki urbanistyczne zabudowane w pierwszym etapie, widok z wieży kościoła pw. św. Mikołaja. Fot. J. Hoffmann

39. Elbląg, Old Town, urban sections built at the first stage, view from the tower of the Church of St Nicholas. Photo by J. Hoffmann

są jej współczesną wersją, osadzoną w tradycji miejsca, w tym przypadku elbląskiego Starego Miasta (il. 39). Definiując metodę retrowersji, można powiedzieć, że jest to rodzaj konserwatorskiej kreacji, która respektuje historyczne uwarunkowania, lecz nie reprodukuje dawnej zabudowy i stawia sobie za cel, by zagospodarowywany na nowo historyczny obszar odtwarzał dawny krajobraz miejski oraz służył współczesnym potrzebom zgodnie z zasadami konserwatorskimi (il. 40, 41).

Większość projektów, w tym pierwsze, wykonali w ścisłej współpracy z WKZ gdańscy architekci Szczepan Baum i Ryszard Semka. Warto zaznaczyć, że sformułowany przed 35 laty program, stanowiący część miejscowego planu zagospodarowania Starego Miasta, jest kompleksowo realizowany do dzisiaj. Rozpoczęte w 1985 roku prace budowlane objęły dotąd ponad dwie trzecie obszaru. Od początku

Most designs, including the first ones, were created by the Gdańsk architects Szczepan Baum and Ryszard Semka in close cooperation with the RMI. It should be noted that the programme, developed 35 years ago and being part of the local spatial development plan of the Old Town, continues to be comprehensively implemented even today. So far, the construction works commenced in 1985 have covered more than two thirds of the designated area. In the beginning, investors in particular tenement houses were private persons, which was unique to old town districts in the times of socialist economy in Poland; currently, this function is performed by developers. For the first five years, the RMI financed all design and research works and partially the construction of infrastructure. Subsequently, until 1995, the contributions of the RMI⁶³ were significantly greater than the outlay made by the Municipal Office; later, all the expenses were borne by the town (from the beginning, the construction of buildings had been financed by investors). New municipal infrastructure was developed and streets were paved with stone. With time, objects of state and Church administration appeared in the Old Town and the foundations of the old town hall that burnt in the 18th century were used to erect a new town hall, loosely based on the forms of its predecessor. Eight tenement houses were reconstructed. The Elbląg Old Town offers the services of banks, hotels, guest houses, galleries, flower shops, restaurants, cafés, pubs, bars, pizza restaurants, and other services attractive for both citizens and tourists (fig. 42, 43).

40. Elbląg, zrekonstruowana kamienica przy ul. Kowalskiej 10. Fot. M. Lubocka-Hoffmann

40. Elbląg, reconstructed tenement house at 10 Kowalska Street. Photo by M. Lubocka-Hoffmann

41. Elbląg, zrekonstruowany dom Królów Polskich i dwie sąsiednie kamienice przy ul. Stary Rynek. Fot. M. Lubocka-Hoffmann

41. Elbląg, reconstructed House of Polish Kings [dom Królów Polskich] and two neighbouring tenement houses at Stary Rynek Street. Photo by M. Lubocka-Hoffmann

42. Elbląg, widok ul. Stary Rynek od południa. Źródło: www.readyforboarding.pl/podroze/polska/elblag-i-paslek-czyli-okolice-kanalu-elblaskiego.html

42. Elbląg, view of Stary Rynek Street from the south. Source: www.readyforboarding.pl/podroze/polska/elblag-i-paslek-czyli-okolice-kanalu-elblaskiego.html

43. Elbląg, północna pierzeja ul. Rybackiej. Fot. M. Lubocka-Hoffmann

43. Elbląg, northern frontages of Rybacka Street. Photo by M. Lubocka-Hoffmann

inwestorami poszczególnych kamienic były osoby prywatne, co w starych dzielnicach miast było w Polsce w czasach gospodarki socjalistycznej ewenementem. Przez pierwszych pięć lat WKZ finansowała całość prac projektowych i badawczych oraz częściowo budowę obiektów infrastruktury. Następnie, do 1995 roku, udział środków konserwatorskich⁶³ znacznie przekraczał nakłady ponoszone przez Urząd Miejski; potem całość kosztów ponosiło miasto (budowę domów od początku finansowali inwestorzy). Powstała nowa infrastruktura komunalna i kamienne nawierzchnie ulic. Z czasem na Starym Mieście pojawiły się obiekty administracji państwowej i kościelnej, a na fundamentach spalonego w XVIII wieku ratusza stanął nowy, swobodnie nawiązujący do form starego. Zrekonstruowano osiem kamienic. Na elbląskiej starówce funkcjonują banki, hotele, pensjonaty, galerie, kwiaciarnie, restauracje, kawiarnie, puby, bary, pizzerie i inne atrakcyjne dla mieszkańców i turystów obiekty usługowe i handlowe (il. 42, 43).

Totalnie zniszczone elbląskie Stare Miasto z wolna wyłania się z ziemi i kilkudziesięcioletniego zapomnienia. Chociaż realizacja całego programu nie jest zakończona, to oglądane z lotu ptaka już dzisiaj przypomina zachowane ośrodki staromiejskie, gdzie zabudowa układa się w historyczne bloki urbanistyczne i zwarte ciągi kamienic w układzie pierzejowym. Budowa kamienic miała też podstawowe znaczenie dla odtworzenia sylwety miasta (il. 44, 45). W czasie trwającej ponad 30 lat odbudowy formy architektoniczne budynków zmieniały się od postmodernistycznych do dekonstrukcyjnych, ostatnio zaś pojawiło się kilka historyzujących. Jak w każdym mieście, nie wszystkie obiekty prezentują wysoką jakość architektoniczną, przez co mogą nie znaleźć uznania w oczach specjalisty czy przechodnia. Jednak razem tworzą jednorodny zespół budowlany o zróżnicowanym klimacie architektonicznym, o którego wartości decydują też skala i proporcje zabudowy, tradycyjne wnętrza urbanistyczne, przedproża, odpowiednie rozwiązania funkcjonalne całej przestrzeni i pojedynczych kamienic, rozwiązania

The totally destroyed Elbląg Old Town is slowly emerging from the ground and from the decades of oblivion. Although the project has not been completely implemented, the Old Town viewed from above already resembles preserved old towns where buildings form historic urban sections and dense rows of tenement houses. The construction of tenement houses was also of fundamental importance for the reconstruction of the town's silhouette (fig. 44, 45). During the 30 years of the rebuilding, the architectural forms of buildings have changed from post-modernist to deconstructivist, and recently some historicist designs have appeared. Just like in every town, not all structures display high architectural quality, and thus they may not be appreciated by a specialist or a passer-by. However, together, they form a homogeneous group of buildings of varied architectural character, whose value stems also from the scale and the proportions of the objects, the traditional urban interiors, stoops, appropriate functional solutions for the entire area and individual tenement

komunikacyjne – z przewagą pieszych, kamienne nawierzchnie ulic – co łącznie daje wrażenie „historyczności” odbudowywanego miasta. Z biegiem czasu wrażenie to będzie się wzmacniać dzięki dalszemu wypełnianiu kamienicami pustych jeszcze przestrzeni i patynowaniu się zabudowy.

Bohdan Rymaszewski, pisząc o kolejach powojennej odbudowy miast w Polsce, nazwał prowadzone w Elblągu prace przełomowymi: „Następny, niezwykle pozytywny przełom w prawidłowym spełnianiu wymagań konserwatorskich w zabudowie zniszczonych miast, nastąpił w Elblągu dzięki tamtejszemu Wojewódzkiemu Konserwatorowi Zabytków M. Lubockiej-Hoffmann. Zainicjowana i wdrożona przez nią **retrowersja** skrupulatnie konsumuje wszystko co stanowi wartościowe dziedzictwo architektoniczno-urbanistyczne, spełniając także oczekiwania, które współczesność kieruje do centralnej dzielnicy europejskiego miasta, w sporym stopniu wykorzystywanym dla mieszkalnictwa”⁶⁴.

W latach 90. zaczęto odbudowę zgodnie z zasadami retrowersji innych starych miast. Największe prace, obejmujące całe bloki urbanistyczne, prowadzono w Głogowie, Kołobrzegu, Olsztynie, na Podzamczu w Szczecinie i na Wyspie Spichrzów w Gdańsku. W niewielkim zakresie zasady te stosowano także w miastach w dużej części odbudowanych w formach modernistycznych (np. Lubin, Lidzbark Warmiński,

houses, transport solutions – with the domination of pedestrian routes, streets paved with stone – which together gives the impression of the “historicity” of the rebuilt town. With time, this impression will be reinforced as empty spaces will be filled with tenement houses and the buildings will grow older.

Bohdan Rymaszewski, writing about the post-war rebuilding of towns and cities in Poland, referred to the works carried out in Elbląg as a breakthrough: “Another extremely positive breakthrough in the correct fulfilment of conservation requirements in the rebuilding of destroyed towns took place in Elbląg owing to the local Regional Monument Inspector – M. Lubocka-Hoffmann. The **retroversion** that she initiated and implemented scrupulously consumes everything that constitutes valuable architectural and urban-planning heritage, at the same time meeting the expectations that are presently held for the central district of a European town used predominantly for housing purposes”⁶⁴.

In the 1990s, other old towns started to be rebuilt in accordance with the principles of retroversion. The most extensive works, covering entire urban sections, have been carried out in Głogów, Kołobrzeg, Olsztyn, at the Castle Grounds [*Podzamcze*] in Szczecin, and on the Granary Island [*Wyspa Spichrzów*] in Gdańsk. To a lesser extent, these principles were also applied in towns that were largely rebuilt in modernist forms

44. Elbląg, północna część Starego Miasta, widok z wieży kościoła pw. św. Mikołaja. Fot. J. Hoffmann

44. Elbląg, northern part of the Old Town, view from the tower of the Church of St Nicholas. Photo by J. Hoffmann

45. Elbląg, widok Starego Miasta z Bramy Targowej. Źródło: www.readyforboarding.pl/podroze/polska/elblag-i-paslek-czyli-okolice-kanalu-elblaskiego.html

45. Elbląg, view of the Old Town from the Market Gate. Source: www.readyforboarding.pl/podroze/polska/elblag-i-paslek-czyli-okolice-kanalu-elblaskiego.html

46. Szczecin, Rynek Sienny na Podzamczu, po lewej stronie zabudowa z lat 60. XX w., po prawej zrekonstruowane kamienice. Źródło: https://pl.wikipedia.org/wiki/Rynek_Sienny_w_Szczecinie#/media/File:Szczecin_05-2017_img07_Rynek.jpg

46. Szczecin, Hay Market Square [Rynek Sienny] in the Castle Grounds [Podzamcze], on the left – buildings from the 1960s, on the right – reconstructed tenement houses. Source: https://pl.wikipedia.org/wiki/Rynek_Sienny_w_Szczecinie#/media/File:Szczecin_05-2017_img07_Rynek.jpg

Stargard). Stale stosuje się je w bardzo wielu niezniszczonych ośrodkach miejskich, uzupełniając brakującą zabudowę pierzei. Planowana jest odbudowa Kostrzyna nad Odrą, Braniewa, fragmentów Fromborka i wielu innych miejscowości. Prace budowlane poprzedzone są badaniami archeologicznymi. W części miast odsłonięte relikty murów fundamentowych wykorzystywane są przy budowie nowych kamienic (na przykład – z pietyzmem w Szczecinie, w Kołobrzegu wcale). Odtwarza się w zasadzie historyczny układ urbanistyczny, linie regulacyjne zabudowy i układ parcelacyjny (poza Kołobrzegiem). Na historyczny układ planów w uwspółcześnionej wersji wracają kamienice mieszczańskie, najczęściej projektowane w postmodernistycznej i neohistorycznej konwencji. Najlepiej wpisały się w historyczne lokalizacje obiekty w Szczecinie i Gdańsku, gdzie konserwatorzy zalecili architektom nawiązanie do charakteru i klimatu dawnej zabudowy (il. 46). W miastach tych zrekonstruowano kilka wybranych

(e.g. Lubin, Lidzbark Warmiński, Stargard). They are still followed in a great number of non-destroyed urban centres to infill missing frontages. There are plans to rebuild Kostrzyn nad Odrą, Braniewo, parts of Frombork, and many other towns. Construction works are preceded with archaeological research. In some towns, uncovered relics of foundation walls are used in the construction of new tenement houses (for instance, this is done very scrupulously in Szczecin, but never in Kołobrzeg). Generally, the historic urban layout, regulation lines, and parcellations are reconstructed (except for Kołobrzeg). Tenement houses in modern versions, most often designed according to a post-modernist and neo-historicist convention, are returning to historic town plans. New buildings match their historic locations best in Szczecin and Gdańsk, where conservators recommended architects to refer to the climate and character of the old architecture (fig. 46). In these cities, several selected tenement houses were reconstructed;

kamienic; gdzie indziej rekonstrukcji nie wykonuje się ze względu na wysokie koszty. W miejscowościach, w których konserwatorzy mniej uwagi zwracali na rozwiązania architektoniczne, pozostawiając je projektantom, wyraźnie wyczuwa się brak osadzenia form nowej zabudowy w zabytkowym otoczeniu i tradycji miejsca. Poczucie obcości wywołują tam najczęściej: nazbyt duża skala domów, oderwanie od lokalnej tradycji, nadmierna dekoracyjność elewacji spowodowana przeładownością detalem architektonicznym, przesadna różnorodność stosowanych materiałów elewacyjnych (na przykład Olsztyn) czy ahistoryczna kolorystyka (na przykład Legnica). Przed tymi niestosownościami może uchronić podporządkowanie się lokalnej tradycji architektonicznej i materiałowej. Niezbędne są zatem wiedza i wyczuwanie konserwatora zabytków oraz talent architekta, ściśle ze sobą współpracujących.

O inspirującej roli elbląskiej metody pisał między innymi współautor wytycznych konserwatorskich dla odbudowy szczecińskiego Podzamcza, który zalecał „możliwe wierne odtworzenie układu urbanistycznego w zakresie planu i sylwety” i projektowanie nowej architektury w formach współczesnych lub tworzących „pastisze dawnej architektury” w celu wytworzenia klimatu staromiejskiego na wzór metody „wprowadzonej po raz pierwszy w Elblągu i tam nazwanej *retrowersją*”⁶⁵. Prace przeprowadzone w Szczecinie i w wielu innych miastach łączy niewątpliwie z odbudową Elbląga dążenie do owego odtworzenia staromiejskiego klimatu i krajobrazu kulturowego, co było też celem autorów etapu realizującego odbudowę w formach historycznych. ■

elsewhere, no reconstructions are carried out due to the high costs involved. In towns where conservators paid less attention to architectural solutions, leaving them to designers, one can sense that the new buildings do not fit in with the historic surroundings and the local tradition. That sense of strangeness is most often caused by: too large dimensions, departure from the local tradition, excessive decorativeness of façades resulting from too many architectural details, excessive diversity of façade materials (e.g. in Olsztyn) or ahistoric colours (e.g. in Legnica). Such incongruities can be avoided if the local architectural and material tradition is followed. This requires knowledge and intuition on the part of the conservator and talent on the part of the architect, who must closely cooperate with each other.

The inspiring role of the method employed in Elbląg was commented upon e.g. by a co-author of the conservation guidelines for the rebuilding of the Szczecin Castle Grounds, who recommended “as faithful as possible reconstruction of the urban layout with regard to the plan and silhouette” and designing new architecture in modern forms or as “pastiches of former architecture” in order to create an old-town climate, building on the example of the method “first introduced in Elbląg and there named *retroversion*”⁶⁵. Undoubtedly, what the works carried out in Szczecin and many other towns and cities have in common with the rebuilding of Elbląg is the ambition to reconstruct the climate of the old towns and their cultural landscape, which objective was also pursued by the authors of the stage at which towns were rebuilt in their historic forms. ■

Dr hab. Maria Lubocka-Hoffmann, emerytowany profesor Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, absolwentka Zakładu Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu (1970 r.). W 1998 r. obroniła doktorat w Instytucie Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa UMK w Toruniu, habilitację natomiast w 2005 r. na Wydziale Architektury Politechniki Wrocławskiej. W latach 1970-1975 pracowała jako specjalista w Pracowni Dokumentacji Naukowo-Historycznej PKZ w Gdańsku, w latach 1975-2002 była wojewódzkim konserwatorem zabytków w Elblągu, a w latach 2002-2005 kuratorem ds. konserwacji zamku w Muzeum Zamkowym w Malborku. W 2005 r. została adiunktem na Uniwersytecie Warmińsko-Mazurskim w Olsztynie, natomiast w latach 2006-2015 była profesorem tego uniwersytetu. Jest autorką bądź współautorką publikacji zwartych i artykułów (w większości przetłumaczonych na języki angielski, niemiecki,

Dr hab. Maria Lubocka-Hoffmann, retired Professor of the University of Warmia and Mazury in Olsztyn, graduate of the Institute for the Study and Conservation of Monuments of the Nicolaus Copernicus University in Toruń (1970). In 1998, she obtained a PhD degree at the Institute for the Study and Conservation of Monuments of the NCU in Toruń, and in 2005 she obtained habilitation at the Faculty of Architecture of the Wrocław University of Science and Technology. Between 1970 and 1975, she worked as a specialist in the Scientific and Historical Documentation Studio of the PKZ [Monument Conservation Studios] in Gdańsk. From 1975 to 2002, she was the Regional Monument Inspector in Elbląg, and from 2002 to 2005, she was a conservation curator in the Malbork Castle Museum. In 2005, she became Assistant Professor at the University of Warmia and Mazury in Olsztyn, and in the years 2006-2015 she was Professor at that university. She is the author or co-author of non-serial publications and

rosyjski) oraz setek programów konserwacji, restauracji i odbudowy zabytków. Pracując w strukturach administracji państwowej i wykonując statutowe zadania, jednocześnie prowadziła działalność naukową. Łączyła rozwijane przez siebie teorie konserwatorskie z działalnością praktyczną. Jest twórczynią metody retrowersji, której zasady prezentowała na konferencjach w Polsce oraz m.in. w Lubece, Sofii i Paryżu. Metoda ta w praktyce zastosowana została przy odbudowie Starego Miasta w Elblągu.

articles (most of which have been translated into English, German, and Russian) and of hundreds of monument conservation, restoration, and reconstruction programmes. While working in the structures of the state administration and performing her statutory tasks, she simultaneously pursued research activity. She combined conservation theories that she developed with practical activity. She devised the method of retroversion, whose principles she presented at conferences in Poland and abroad, including Lübeck, Sofia, and Paris. The method was applied in practice during the rebuilding of the Old Town in Elbląg.

Przypisy

- 1 T. Domagała, *Miasta wschodniopruskie w okresie zimowej ofensywy Armii Czerwonej w 1945 r.*, [w:] *Odbudowa miast historycznych*, Elbląg 1998, s. 44.
- 2 M. Lubocka-Hoffmann, *Miasta historyczne Zachodniej i Północnej Polski. Zniszczenia i programy odbudowy*, praca habilitacyjna, Elbląg-Bydgoszcz 2004, s. 7, *passim*. Niniejszy artykuł powstał na podstawie przemyśleń i doświadczeń zawartych w powyższej publikacji.
- 3 B. Rymaszewski, *O przetrwanie dawnych miast*, Warszawa 1984, s. 143.
- 4 F. Mielke, *Die Zukunft der Vergangenheit, Grundsätze, Probleme und Möglichkeit der Denkmälpflege in der Alt-Städte*, Stuttgart 1975; *Sanierung in Italien und Frankreich*, Köln 1975.
- 5 J. Zachwatowicz, *Program i zasady konserwacji zabytków*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1946, nr 1-2, s. 48-52; zob. też: J. Zachwatowicz, *Ochrona zabytków w Polsce*, Warszawa 1965; B. Rymaszewski, *Motywacje konserwatorskie Jana Zachwatowicza*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1993, nr 3-4, s. 367-374.
- 6 Dotąd identyfikowano trzy etapy, nie zauważając specyfiki okresu, w którym podjęto próbę harmonizowania nowej zabudowy ze starą, zob.: B. Szmygin, *Odbudowa Kazimierza nad Wisłą – działania konserwatorskie w świetle uwarunkowań pozakonserwatorskich. Przyczynek do dyskusji o współczesnej koncepcji odbudowy miast*, [w:] *Odbudowa miast...*, jw., s. 134-135.
- 7 Ściśle związany z ideologią stalinizmu socrealizm narzucano architekturze w czerwcu 1949 r. na Krajowej Partyjnej Naradzie Architektów jako oficjalny kierunek nawiązujący do historycznych stylów, pod hasłem „socialistyczna treść w narodowej formie”, zob.: A.K. Olszewski, *Poszukiwanie narodowego stylu w architekturze polskiej ostatniego stulecia*, „Architektura” 1977, nr 3-4, s. 66.
- 8 B. Rymaszewski, *O przetrwanie...*, jw., s. 106 i in.; *Odbudowa Starego Miasta Warszawy*, Warszawa 1967.
- 9 H. Kondziela, *Stare Miasto w Poznaniu*, Poznań 1971, s. 112.
- 10 Istotne jest, że autorzy programów odbudowy tych miast dysponowali jedynie ogólnymi zaleceniami zawartymi w programie J. Zachwatowicza. Przykładem służyć miała dokładna i pionierska odbudowa stolicy, szybko jednak okazało się, że w miastach na Ziemiach Odzyskanych niemożliwe było zastosowanie warszawskiego wzorca ze względu na brak odpowiednich źródeł historycznych.
- 11 S. Bobiński, *Problemy i trudności odbudowy Gdańska*, „Rocznik Gdański” 1954, t. 13, s. 211.
- 12 W czasach odbudowy Gdańska architektonicznie przebadany został tylko dom Ławników przy Długim Targu, co pozwoliło wyeksponować jego fazy: gotycką, manierystyczną i barokową.

Endnotes

- 1 T. Domagała, *Miasta wschodniopruskie w okresie zimowej ofensywy Armii Czerwonej w 1945 r.*, [in:] *Odbudowa miast historycznych*, Elbląg 1998, p. 44.
- 2 M. Lubocka-Hoffmann, *Miasta historyczne Zachodniej i Północnej Polski. Zniszczenia i programy odbudowy*, habilitation dissertation, Elbląg-Bydgoszcz 2004, p. 7, *passim*. This article was created based on the reflections and experiences described in that publication.
- 3 B. Rymaszewski, *O przetrwanie dawnych miast*, Warszawa 1984, p. 143.
- 4 F. Mielke, *Die Zukunft der Vergangenheit, Grundsätze, Probleme und Möglichkeit der Denkmälpflege in der Alt-Städte*, Stuttgart 1975; *Sanierung in Italien und Frankreich*, Köln 1975.
- 5 J. Zachwatowicz, *Program i zasady konserwacji zabytków*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1946, No. 1-2, pp. 48-52; also see: J. Zachwatowicz, *Ochrona zabytków w Polsce*, Warszawa 1965; B. Rymaszewski, *Motywacje konserwatorskie Jana Zachwatowicza*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1993, No. 3-4, pp. 367-374.
- 6 Up till now, three stages were identified, without taking account of the specific characteristics of the period in which attempts were made at harmonising the new with the old, cf.: B. Szmygin, *Odbudowa Kazimierza nad Wisłą – działania konserwatorskie w świetle uwarunkowań pozakonserwatorskich. Przyczynek do dyskusji o współczesnej koncepcji odbudowy miast*, [in:] *Odbudowa miast...*, op. cit., pp. 134-135.
- 7 Socialist realism, closely linked to Stalinism, was imposed on architecture in June 1949 at the National Party Architects' Conference as the official style referring to historic styles, under the slogan “socialist contents in a national form”, see: A.K. Olszewski, *Poszukiwanie narodowego stylu w architekturze polskiej ostatniego stulecia*, „Architektura” 1977, No. 3-4, p. 66.
- 8 B. Rymaszewski, *O przetrwanie...*, op. cit., p. 106 et seq.; *Odbudowa Starego Miasta Warszawy*, Warsaw 1967.
- 9 H. Kondziela, *Stare Miasto w Poznaniu*, Poznań 1971, p. 112.
- 10 It must be noted that the authors of rebuilding programmes for those cities had only the general recommendations included in Jan Zachwatowicz's programme. The precise and pioneering reconstruction of the capital city was to serve as the example to follow, however, it soon turned out that it was impossible in towns and cities in the Recovered Territories through lack of appropriate historical sources.
- 11 S. Bobiński, *Problemy i trudności odbudowy Gdańska*, „Rocznik Gdański” 1954, vol. 13, p. 211.
- 12 During the rebuilding of Gdańsk, only the Juror's House [dom Ławników] at Długi Targ [the Long Market] was studied architecturally, which enabled the exposure of its phases: Gothic, Mannerist, and Baroque.

- 13 Projektanci gdańskich kamienic nazwali tę metodę „twórczą rekonstrukcją”, wg: *O nowy, piękny, narodowy w swej dawnej formie a socjalistyczny w treści Stary Gdańsk*, „Dziennik Bałtycki”, 29-30.11.1953.
- 14 Por.: M. Lubocka-Hoffmann, *Miasta historyczne...*, jw., s. 129-130 i przypis 43, s. 164-165.
- 15 L. Krzyżanowski, *Gdańsk*, [w:] *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce. Odbudowa i konserwacja*, t. 1, *Miasta historyczne*, Warszawa 1986, s. 100.
- 16 Propaganda posługiwała się prostą symboliką i wieloma środkami wyrazu, wykorzystując do swych celów budowlę, rzeźbę, malarstwo, płomienne przemówienia i odezwy, media, monety, parady, pieśni itd. Zob.: F. Kiryk, M. Śliwa, M. Ślufińska, *Wielka historia Polski: 1945-1956*, t. 14, Kraków 1997.
- 17 Z wypowiedzi przewodniczącego Prezydium MRN w Gdańsku z okazji Święta Pracy, 1955 r., za: S. Schmidt, *Rośnie i rozkwita socjalistyczny Gdańsk*, „Dziennik Bałtycki”, 27.04.1955.
- 18 Z powodu odwlekania decyzji o przekazaniu kościelnych budowli Kościołowi spora ich liczba długo niszczała; część do dziś stoi w ruinie. Zob.: M. Lubocka-Hoffmann, *Miasta historyczne...*, jw., s. 78-82.
- 19 Por.: J. Zachwatowicz, *O polskiej szkole odbudowy i konserwacji zabytków*, [w:] *Człowiek i nauka*, Warszawa 1979, s. 9; L. Krzyżanowski, *Od rekonstrukcji do restytucji – kształtowanie koncepcji ideowo-konserwatorskich*, „Ochrona Zabytków” 1987, nr 1-2, s. 7-13.
- 20 Dotyczyła ona także „makiety Starego Miasta (w Warszawie) wielkości naturalnej” oraz tworzenia w niej „pastiszów na miejscu budynków z końca XIX w. i początków XX w.” nie odbudowanych ze względu na „szpecenie krajobrazu ulicy”, za: W. Ostrowski, *Prof. Jan Zachwatowicz*, [w:] *Kronika Warszawy*, Warszawa 1980, s. 40.
- 21 Krytyczną ocenę przeprowadzonych odbudów i rekonstrukcji mocnym głosem wyrazili też J. Zachwatowicz i Z. Świechowski na konferencji w sprawie planowania przestrzennego miast Dolnego Śląska, zorganizowanej w 1954 r. przez Komitet Urbanistyki i Architektury we Wrocławiu.
- 22 P. Zaremba, *Problematyka urbanistyczna miasta odbudowywanego*, „Miasto” 1954, nr 5, s. 13.
- 23 Por.: J. Stankiewicz, *Dalsze refleksje nad odbudowanym Gdańskiem*, [w:] *Sztuka pobraża Bałtyku. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Gdańsk, listopad 1976*, Warszawa 1978, s. 413-436.
- 24 Np. *Ustawa o Planie 6-letnim*, opr. Z. Kozik, Lublin 1980, s. 91 i nast. Nieliczne remonty zachowanych kamienic przeprowadzano tylko w dużych miastach (najwięcej – 120 kamienic – we Wrocławiu do końca lat 70.), lecz w ogromnej dysproporcji do rosnących potrzeb.
- 25 Drastycznym przykładem jest zabudowa ul. Straganiarskiej w Gdańsku.
- 26 W obu tych miastach staromiejskie dzielnice jeszcze w latach 50. były zamieszkałe. Na początku lat 60. zabudowa ich (po szczegółowym zinventaryzowaniu) w całości została zburzona, a na jej miejsce postawiono neobarokowe kamienice.
- 27 M.in. osławiona Uchwała nr 666 Prezydium Rządu z 20.08.1955 r. w sprawie planowej akcji usuwania pozostałości zniszczeń wojennych w miastach i osiedlach, MP nr 92, poz. 1189.
- 28 Zagadnieniu temu poświęcony był zjazd wojewódzkich konserwatorów zabytków w Szczecinie w 1956 r.
- 29 Pierwowzorem był zaprojektowany przez Le Corbusiera tzw. Pawilon Szwajcarski, starannie zbudowany dom akade-
- 13 The designers of Gdańsk tenement houses referred to this method as “creative reconstruction”, after: *O nowy, piękny, narodowy w swej dawnej formie a socjalistyczny w treści Stary Gdańsk*, „Dziennik Bałtycki”, 29-30.11.1953.
- 14 Cf.: M. Lubocka-Hoffmann, *Miasta historyczne...*, op. cit., pp. 129-130, and footnote 43, pp. 164-165.
- 15 L. Krzyżanowski, *Gdańsk*, [in:] *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce. Odbudowa i konserwacja*, vol. 1, *Miasta historyczne*, Warszawa 1986, p. 100.
- 16 The contemporary propaganda used simple symbols and many means of expression, including architecture, sculpture, painting, passionate speeches and addresses, the media, coins, parades, songs, etc. See: F. Kiryk, M. Śliwa, M. Ślufińska, *Wielka historia Polski: 1945-1956*, vol. 14, Kraków 1997.
- 17 From a Workers’ Day speech of the Head of the Praesidium of the Municipal National Council in Gdańsk, 1955, as cited in: S. Schmidt, *Rośnie i rozkwita socjalistyczny Gdańsk*, „Dziennik Bałtycki”, 27.04.1955.
- 18 As the decision to hand church buildings over to the Church was delayed, many of them were subject to decay for a long time; some of them still lie in ruins. See: M. Lubocka-Hoffmann, *Miasta historyczne...*, op. cit., pp. 78-82.
- 19 Cf.: J. Zachwatowicz, *O polskiej szkole odbudowy i konserwacji zabytków*, [in:] *Człowiek i nauka*, Warszawa 1979, p. 9; L. Krzyżanowski, *Od rekonstrukcji do restytucji – kształtowanie koncepcji ideowo-konserwatorskich*, „Ochrona Zabytków” 1987, No. 1-2, pp. 7-13.
- 20 It also concerned the “life-size model of the Old Town (in Warsaw)” and the creation of “pastiche in place of buildings from the late 19th century and the early 20th century”, not rebuilt due to their “blemishing of the street landscape”, as cited in: W. Ostrowski, *Prof. Jan Zachwatowicz*, [in:] *Kronika Warszawy*, Warszawa 1980, p. 40.
- 21 A highly critical assessment of completed rebuilding and reconstruction works was also voiced by J. Zachwatowicz and Z. Świechowski at a conference on the spatial planning of Lower Silesian towns and cities, organised in 1954 by the Urban Planning and Architecture Committee in Wrocław.
- 22 P. Zaremba, *Problematyka urbanistyczna miasta odbudowywanego*, „Miasto” 1954, No. 5, p. 13.
- 23 Cf.: J. Stankiewicz, *Dalsze refleksje nad odbudowanym Gdańskiem*, [in:] *Sztuka pobraża Bałtyku. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Gdańsk, listopad 1976*, Warszawa 1978, pp. 413-436.
- 24 E.g. *Ustawa o Planie 6-letnim*, ed. Z. Kozik, Lublin 1980, p. 91 et seq. Scarce renovations of surviving tenement houses were carried out only in large cities (most of them – 120 tenement houses – in Wrocław, up to the end of the 1970s), however, the efforts were disproportionate to the growing needs.
- 25 A blatant example is Straganiarska Street in Gdańsk.
- 26 In both these towns, the old town districts were still inhabited in the 1950s. In the early 1960s, all buildings in those areas were demolished (after a detailed survey) and Neo-Baroque tenement houses were erected in their place.
- 27 E.g. the infamous Resolution No. 666 of the Praesidium of the Government of 20 August 1955 on the planned initiative to remove the remains of war damage in towns and settlements, MP No. 92, item 1189.
- 28 This issue was the main problem of the conference of regional monument inspectors in Szczecin in 1956.
- 29 The model was Le Corbusier’s Swiss Pavilion, a carefully-built hall of residence with 45 elegant housing units, erected in Paris in 1930.

- micki z 45 eleganckimi kawalerkami, wzniesiony w 1930 r. w Paryżu.
- 30 Styl modernistyczny i wprowadzone przez Francję we wczesnych latach 50. XX w. typizacja budownictwa i tzw. fabryki domów, wytwarzające gotowe, żelbetowe elementy prefabrykowane, pozwalały realizować szybkie i ekonomiczne budownictwo w powtarzalnych formach.
 - 31 O potrzebie i zasadach harmonizowania nowych budowli z otoczeniem pisał m.in. A. Barbacci, *Il restauro dei monumenti in Italia*, Roma 1956, wg: E. Małachowicz, *Ochrona środowiska kulturowego*, t. 2, Warszawa 1988, s. 362-363.
 - 32 S. Latour, H. Orlińska, Szczecin, [w:] *Zabytki urbanistyki i architektury...*, jw., s. 445. Wytyczne konserwatorskie dla Szczecina opracowano w 1953 r.
 - 33 Zob.: przypis 22.
 - 34 Projekt M. i S. Müllerów z lat 1958-1960.
 - 35 Potrzeby mieszkaniowe wzrosły w wyniku ożywienia gospodarczego i społecznego małych miast, skutkującego migracją do nich ludności wiejskiej.
 - 36 S. Albrecht, *Aktualne zagadnienia typizacji*, „Architektura” 1957, nr 1, s. 213-214; A. Dobrucki, *W obliczu rzeczywistości*, „Architektura” 1962, nr 9, s. 341-342.
 - 37 M. Lubocka-Hoffmann, *Miasta historyczne...*, jw., s. 153.
 - 38 Windy osobowe produkowała jedyna we wschodnim bloku fabryka w ZSRR. Ich działanie ograniczało się tylko do 11 pięter.
 - 39 Według B. Rymaszewskiego „W większości ośrodków staromiejskich godzono się z tym, nie podejmując prób przedstawiania konstruktywnych rozwiązań alternatywnych. Wydaje się, że mogłyby mieć one pewne szanse powodzenia, zważywszy na dobry klimat dla ochrony zabytków. Tymczasem rezygnowano z tej możliwości najczęściej już w momencie opracowywania i zatwierdzania poszczególnych etapów planów urbanistycznych”, patrz: B. Rymaszewski, *O przetrwanie...*, jw., s. 144.
 - 40 Więcej informacji na temat trzech pierwszych etapów powojennej odbudowy miast w Polsce patrz: M. Lubocka-Hoffmann, *Miasta historyczne...*, jw., s. 124-156.
 - 41 Państwo zakonne, Prusy Królewskie, Królestwo Prus, II Rzesza Niemiecka. Królewiec, niem. Königsberg, obecnie Kaliningrad w Federacji Rosyjskiej.
 - 42 Dobrze umotywowany wniosek Rady Miasta w Elblągu do WKZ w Gdańsku, l.dz. K.S.IV/72-1/45/49 z dn. 02.08.1949, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Elblągu (dalej: AWUOZDE).
 - 43 Akta akcji rozbiórkowej, Archiwum Państwowe Elbląg z siedzibą w Malborku, zesp. MRN, sygn. APE, nr 1, poz. 485.
 - 44 Zachowała się tylko jedna plansza. Plany znane są ze szczegółowej, 13-stronicowej opinii B. Szermera pt. *Koreferat do opracowań alternatywnych szkicu koncepcyjnego planu szczegółowego Starego Miasta w Elblągu*, Gdańsk, 27.04.1959, AWUOZDE.
 - 45 *Projekt zabudowy Starego Miasta w Elblągu*, Gdańsk, sierpień 1976-październik 1978, AWUOZDE, nr 1824, 2689, autorstwa W. Andersa, Sz. Bauma, R. Semki. Był on (niezbyt udaną) kontynuacją *Studium programu i wytycznych do przestrzennego ukształtowania zabudowy Starego Miasta jako elementu śródmieścia Elbląga z 1975 r.*, opracowanego pod kierunkiem W. Andersa w ramach seminarium SARP w Gdańsku przez zespół architektów, urbanistów i konserwatorów.
 - 46 Zarządzenie nr 5/79 Prezydenta Miasta Elbląga z dn. 16.03.1979, AWUOZDE, nr 2689.
 - 47 W. Zin określił projekt jako „poważny wkład w rozwój polskiej myśli konserwatorskiej i rodzimej architektury”, patrz:
 - 30 The modernist style, as well as standardisation of buildings and “house factories”, manufacturing finished prefabricated elements of reinforced concrete, introduced in France in the early 1950s, enabled prompt and economic construction of buildings in repeatable forms.
 - 31 The need for new buildings to harmonise with their surroundings and the rules for such harmonisation were addressed e.g. by A. Barbacci, *Il restauro dei monumenti in Italia*, Roma 1956, as cited in: E. Małachowicz, *Ochrona środowiska kulturowego*, vol. 2, Warszawa 1988, pp. 362-363.
 - 32 S. Latour, H. Orlińska, Szczecin, [in:] *Zabytki urbanistyki i architektury...*, op. cit., p. 445. Conservation and restoration guidelines for Szczecin were developed in 1953.
 - 33 See: footnote 22.
 - 34 Design by M. and S. Müller from the years 1958-1960.
 - 35 Housing needs were exacerbated by the economic and social recovery of small towns, which resulted in the migration of rural population to such urban centres.
 - 36 S. Albrecht, *Aktualne zagadnienia typizacji*, “Architektura” 1957, No. 1, pp. 213-214; A. Dobrucki, *W obliczu rzeczywistości*, “Architektura” 1962, No. 9, pp. 341-342.
 - 37 M. Lubocka-Hoffmann, *Miasta historyczne...*, op. cit., p. 153.
 - 38 In the Eastern Block, passenger lifts were produced only by one factory in the USSR. Their functioning was limited to 11 storeys.
 - 39 According to B. Rymaszewski: “In most old towns, it was accepted without any attempts to propose constructive alternative solutions. It seems that such attempts could have had some chances of success, bearing in mind the good climate for the protection of monuments. This option, however, was most frequently rejected even at the stage of designing and approving particular phases of urban plans”, see: B. Rymaszewski, *O przetrwanie...*, op. cit., p. 144.
 - 40 For more information on the first three stages of the post-war rebuilding of towns and cities in Poland, see: M. Lubocka-Hoffmann, *Miasta historyczne...*, op. cit., pp. 124-156.
 - 41 The State of the Teutonic Order, Royal Prussia, the Kingdom of Prussia, the German Empire. Królewiec, German: Königsberg, currently Kaliningrad, Russia.
 - 42 A well-reasoned motion of the Elbląg Town Council to the Regional Monument Inspector in Gdańsk, Ref. No.: K.S.IV/72-1/45/49 of 02.08.1949, Archives of the Voivodeship Monument Protection Office, Elbląg Branch Office (Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Delegatura w Elblągu, hereinafter: AWUOZDE).
 - 43 Files of the dismantling initiative, Elbląg State Archives with the office in Malbork, MRN, Ref. No.: APE, No. 1, item 485.
 - 44 Only one board has survived to this day. The plans are known from the detailed 13-page opinion of B. Szermer: *Koreferat do opracowań alternatywnych szkicu koncepcyjnego planu szczegółowego Starego Miasta w Elblągu*, Gdańsk, 27.04.1959, AWUOZDE.
 - 45 *Projekt zabudowy Starego Miasta w Elblągu*, Gdańsk, August 1976-October 1978, AWUOZDE, No. 1824, 2689, by W. Anders, Sz. Baum, R. Semka. The project was a (hardly successful) continuation of *Studium programu i wytycznych do przestrzennego ukształtowania zabudowy Starego Miasta jako elementu śródmieścia Elbląga* from 1975, developed during a SARP [the Polish Architects’ Association] seminar in Gdańsk by a team of architects, urban planners, and conservators-restorers under the direction of W. Anders.
 - 46 Order No. 5/79 of the Mayor of Elbląg of 16.03.1979, AWUOZDE, No. 2689.

- Protokół nr 17 z posiedzenia Międzyresortowej Komisji do spraw Rewaloryzacji Miast i Zespołów Staromiejskich w Elblągu w dniu 7 lipca 1980 r., AWUOZDE.
- 48 Opinia Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Elblągu dotycząca Projektu zabudowy Starego Miasta w Elblągu, 07.03.1979, l.dz. KL-I/679/79, AWUOZDE.
 - 49 Blok urbanistyczny zawarty między ulicami: Kowalska – Przymurze – Wieżowa – Stary Rynek.
 - 50 Alois Riegl, *Georg Dehio i kult zabytków*, przekład i wstęp R. Kasperowicz, Warszawa 2002, *passim*.
 - 51 A. Kašinowski, *Średniowieczna kamienica mieszczańska: Elbląg, Ryga, Kołobrzeg*, [w:] *Archaeologia Elbingensis*, vol. 2, Elbląg-Gdańsk 1997, s. 52.
 - 52 Zob.: M. Rendschmidt, *Das alte Elbinger Bürgerhaus*, Elbing 1933; K. Hauke, H. Stobbe, *Die Baugeschichte und Baudenkmal der Stadt Elbing*, Stuttgart 1964.
 - 53 A. Wallis, *Miasto a przestrzeń*, Warszawa 1977; T. Hilpert, *Die funktionelle Stadt. Le Corbusiers Stadtvision*, Braunschweig 1979.
 - 54 A. Riegl, *Nowoczesny kult zabytków. Jego istota i powstanie* (1903), [w:] *Zabytek i historia. Wokół problemów konserwacji i ochrony zabytków w XIX wieku*, Warszawa 2012, s. 321-334.
 - 55 M. Dvořák, *Katechizm opieki nad zabytkami* (1916), [w:] *Zabytek i historia...*, jw., s. 378-379.
 - 56 Wytyczne Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków dla kwartału zawartego między ulicami Stary Rynek, Mostowa, Rzeczna i Wigilijna, pismo z dn. 29.09.1983, nr KL-I-2291/83, skierowane do Pełnomocnika Prezydenta Miasta Elbląga ds. Starego Miasta w Elblągu, AWUOZDE.
 - 57 K. Piwocki, który negocjował totalną odbudowę zniszczonych budowli i miast w formach historycznych, akceptował odtworzenie brył i ogólnego kształtu zabytku, patrz: K. Piwocki, *Uwagi o odbudowie zabytków*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1946, nr 1-2, s. 18 i nast.
 - 58 W Gdańsku na przykład za większością odbudowanych fasad kryją się wnętrza zajmujące niejednokrotnie szerokość dwóch elewacji.
 - 59 Funkcję tę Stare Miasto utraciło pod koniec XVIII w. na korzyść śródmieścia, rozwijającego się na terenach po rozebranych średniowiecznych i nowożytnych fortyfikacjach.
 - 60 Następnie stały się częścią Miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego Starego Miasta Elbląga z 1997 r. Autorką ustaleń konserwatorskich była M. Lubocka-Hoffmann. Etapami określa się realizację kolejnych bloków urbanistycznych lub ich części.
 - 61 Zob.: przyp. 50 i 54.
 - 62 O metodzie retrowersji m.in.: E. Małachowicz, *Architektura odbudowywanych ośrodków miast historycznych*, [w:] *Badanie i ochrona zabytków w Polsce w XX wieku*, Warszawa 2000, s. 47, 54; M. Przyłęcki, *Zniszczenia wojenne i odbudowa historycznych miast Dolnego Śląska*, referat wygłoszony 28 listopada 2000 r. na konferencji SHS, TONZ i SARP we Wrocławiu; B. Szmygin, *Kształtowanie koncepcji zabytku i doktryny konserwatorskiej w Polsce w XX wieku*, Lublin 2000, s. 266; O. Czerner, *Jaka nowa architektura w zabytkowych zespołach staromiejskich*, [w:] *50 lat architektury i urbanistyki w Polskiej Akademii Nauk*, Wrocław 2002, s. 65.
 - 63 Bardzo atrakcyjnymi formami pomocy WKZ dla inwestorów prywatnych było m.in. dofinansowanie kosztów elewacji kamienic czy sfinansowanie płyty fundamentowej i mikropalowania dla kilkunastu kamienic w północno-wschodniej części miasta pozbawionych starych fundamentów.
 - 47 W. Zin described the project as “a major contribution to the development of the Polish conservation thought and national architecture”, see: Report No. 17 from a meeting of the Interministerial Committee for the Restoration of Towns and Old Town Areas in Elbląg, 7 July 1980, AWUOZDE.
 - 48 Opinion of the Regional Monument Inspector in Elbląg concerning Projekt zabudowy Starego Miasta w Elblągu, 07.03.1979, Ref. No. KL-I/679/79, AWUOZDE.
 - 49 The urban section enclosed with the following streets: Kowalska – Przymurze – Wieżowa – Stary Rynek.
 - 50 Alois Riegl, *Georg Dehio i kult zabytków*, translation and preface by R. Kasperowicz, Warszawa 2002, *passim*.
 - 51 A. Kašinowski, *Średniowieczna kamienica mieszczańska: Elbląg, Ryga, Kołobrzeg*, [in:] *Archaeologia Elbingensis*, vol. 2, Elbląg-Gdańsk 1997, p. 52.
 - 52 See: M. Rendschmidt, *Das alte Elbinger Bürgerhaus*, Elbing 1933; K. Hauke, H. Stobbe, *Die Baugeschichte und Baudenkmal der Stadt Elbing*, Stuttgart 1964.
 - 53 A. Wallis, *Miasto a przestrzeń*, Warszawa 1977; T. Hilpert, *Die funktionelle Stadt. Le Corbusiers Stadtvision*, Braunschweig 1979.
 - 54 A. Riegl, *Nowoczesny kult zabytków. Jego istota i powstanie* (1903), [in:] *Zabytek i historia. Wokół problemów konserwacji i ochrony zabytków w XIX wieku*, Warszawa 2012, pp. 321-334.
 - 55 M. Dvořák, *Katechizm opieki nad zabytkami* (1916), [in:] *Zabytek i historia...*, op. cit., pp. 378-379.
 - 56 The guidelines of the Regional Monument Inspector for the section enclosed by Stary Rynek, Mostowa, Rzeczna and Wigilijna Streets, letter of 29.09.1983, No. KL-I-2291/83, addressed to the Plenipotentiary of the Mayor of Elbląg for the Old Town in Elbląg, AWUOZDE.
 - 57 K. Piwocki, who objected to the total rebuilding of destroyed buildings and towns in their historic forms, accepted the reconstruction of the body and the general shape of a monument, see: K. Piwocki, *Uwagi o odbudowie zabytków*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1946, No. 1-2, p. 18 et seq.
 - 58 In Gdańsk, for example, most rebuilt façades conceal interiors that often occupy the width of two façades.
 - 59 The Old Town lost this function in the late 18th century to the downtown district that developed over areas where medieval and modern fortifications had been dismantled.
 - 60 They later became part of the Local Spatial Development Plan for the Elbląg Old Town from 1997. The author of the conservation arrangements was M. Lubocka-Hoffmann. A “stage” means the completion of an urban section or its part.
 - 61 See: endnotes 50 and 54.
 - 62 For more on the method of retroversion, see e.g.: E. Małachowicz, *Architektura odbudowywanych ośrodków miast historycznych*, [in:] *Badanie i ochrona zabytków w Polsce w XX wieku*, Warszawa 2000, pp. 47, 54; M. Przyłęcki, *Zniszczenia wojenne i odbudowa historycznych miast Dolnego Śląska*, lecture given on 28 November 2000 at an SHS, TONZ, and SARP conference in Wrocław; B. Szmygin, *Kształtowanie koncepcji zabytku i doktryny konserwatorskiej w Polsce w XX wieku*, Lublin 2000, p. 266; O. Czerner, *Jaka nowa architektura w zabytkowych zespołach staromiejskich*, [in:] *50 lat architektury i urbanistyki w Polskiej Akademii Nauk*, Wrocław 2002, p. 65.
 - 63 Very attractive forms of the RMI's assistance for private investors included the co-funding of façades and the financing of foundation slabs and micropiles for several tenement houses in the north-eastern part of the town which no longer had the old foundations.

- 64 B. Rymaszewski, *Niektóre wymagania konserwatorskie w stosunku do miast i dzielnic historycznych i ich uwarunkowania w Polsce po 1945 r.*, [w:] *Odbudowa miast...*, jw., s. 38.
- 65 M. Słomiński, *Szczecińskie Podzamcze. Staromiejska dzielnica nadodrzańska i jej odbudowa – kwartały XIV i XVII, Szczecin 1998*, s. 14.
- 64 B. Rymaszewski, *Niektóre wymagania konserwatorskie w stosunku do miast i dzielnic historycznych i ich uwarunkowania w Polsce po 1945 r.*, [in:] *Odbudowa miast...*, op. cit., p. 38.
- 65 M. Słomiński, *Szczecińskie Podzamcze. Staromiejska dzielnica nadodrzańska i jej odbudowa – kwartały XIV i XVII, Szczecin 1998*, p. 14.

Bibliografia / Bibliography

- Albrecht S., *Aktualne zagadnienia typizacji*, „Architektura” 1957, nr 1.
- Alois Riegl, *Georg Dehio i kult zabytków*, przekład i wstęp R. Kasperowicz, Warszawa 2002.
- Barbacci A., *Il restauro dei monumenti in Italia*, Roma 1956, wg Małachowicz E., *Ochrona środowiska kulturowego*, t. 2, Warszawa 1988.
- Dobrucki A., *W obliczu rzeczywistości*, „Architektura” 1962, nr 9.
- Domagała T., *Miasta wschodniopruskie w okresie zimowej ofensywy Armii Czerwonej w 1945 r.*, [w:] Lubocka-Hoffmann M. (red.), *Odbudowa miast historycznych*, Elbląg 1998.
- Dvořák M., *Katechizm opieki nad zabytkami (1916)*, [w:] Kosiewski P., Krawczyk J. (red.), *Zabytek i historia. Wokół problemów konserwacji i ochrony zabytków w XIX wieku*, Warszawa 2012.
- Hauke K., Stobbe H., *Die Baugeschichte und Baudenkmaler der Stadt Elbing*, Stuttgart 1964.
- Hilpert T., *Die funktionelle Stadt. Le Corbusiers Stadtvision*, Braunschweig 1979.
- Kąsinowski A., *Średniowieczna kamienica mieszczańska: Elbląg, Ryga, Kołobrzeg*, [w:] *Archaeologia Elbingensis*, vol. 2, Elbląg-Gdańsk 1997.
- Kiryk F., Śliwa M., Ślufińska M., *Wielka historia Polski: 1945-1956*, t. 14, Kraków 1997.
- Krzyżanowski L., *Gdańsk*, [w:] Zin W. (red.), *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce. Odbudowa i konserwacja*, t. 1, Kalinowski W. (red.), *Miasta historyczne*, Warszawa 1986.
- Krzyżanowski L., *Od rekonstrukcji do restytucji – kształtowanie koncepcji ideowo-konserwatorskich*, „Ochrona Zabytków” 1987, nr 1-2.
- Latour S., Orlińska H., *Szczecin*, [w:] Zin W. (red.), *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce. Odbudowa i konserwacja*, t. 1, Kalinowski W. (red.), *Miasta historyczne*, Warszawa 1986.
- Lubocka-Hoffmann M., *Miasta historyczne Zachodniej i Północnej Polski. Zniszczenia i programy odbudowy*, praca habilitacyjna, Elbląg-Bydgoszcz 2004.
- Mielke F., *Die Zukunft der Vergangenheit, Grundsätze, Probleme und Möglichkeit der Denkmälpflege in der Alt-Städte*, Stuttgart 1975.
- Olszewski A.K., *Poszukiwanie narodowego stylu w architekturze polskiej ostatniego stulecia*, „Architektura” 1977, nr 3-4.
- Ostrowski W., *Prof. Jan Zachwatowicz*, [w:] *Kronika Warszawy*, Warszawa 1980.
- Piwocki K., *Uwagi o odbudowie zabytków*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1946, nr 1-2.
- Rendschmidt M., *Das alte Elbinger Bürgerhaus*, Elbing 1933.
- Riegl A., *Nowoczesny kult zabytków. Jego istota i powstanie (1903)*, [w:] Kosiewski P., Krawczyk J. (red.), *Zabytek i historia. Wokół problemów konserwacji i ochrony zabytków w XIX wieku*, Warszawa 2012.
- Rymaszewski B., *Motywacje konserwatorskie Jana Zachwatowicza*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1993, nr 3-4.
- Rymaszewski B., *O przetrwanie dawnych miast*, Warszawa 1984.
- Sanierung in Italien und Frankreich*, Köln 1975.
- Schmidt S., *Rośnie i rozkwita socjalistyczny Gdańsk*, „Dziennik Bałtycki”, 27.04.1955.
- Słomiński M., *Szczecińskie Podzamcze. Staromiejska dzielnica nadodrzańska i jej odbudowa – kwartały XIV i XVII, Szczecin 1998*.
- Stankiewicz J., *Dalsze refleksje nad odbudowanym Gdańskiem*, [w:] *Sztuka pobraża Bałtyku. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Gdańsk, listopad 1976*, Warszawa 1978.
- Wallis A., *Miasto a przestrzeń*, Warszawa 1977.
- Zachwatowicz J., *O polskiej szkole odbudowy i konserwacji zabytków*, [w:] *Człowiek i nauka*, Warszawa 1979.
- Zachwatowicz J., *Program i zasady konserwacji zabytków*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1946, nr 1-2.
- Zaremba P., *Problematyka urbanistyczna miasta odbudowywanego*, „Miasto” 1954, nr 5.